

Міністерство освіти і науки України
Чернігівський промислово-економічний коледж
Київського національного університету технологій та дизайну

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник директора з НР

_____ С.В.Бондаренко

_____ 20__ р.

Методичне забезпечення
лекційного курсу з дисципліни Основи правознавства
для студентів 2 курсу
спеціальності:

5.05070104 «Монтаж і експлуатація електроустановок підприємств і
цивільних споруд»

Уклав

Григор'єва О.І.

Розглянуто на засіданні
циклової комісії гуманітарних та соціально-економічних дисциплін
Протокол №__ від _____ 20__ року
Голова циклової комісії _____ Л. М. Чубич

Лекція 1

Тема Вступ. Загальне вчення про державу. Україна - суверенна держава

Мета: пояснити студентам особливості навчального курсу «Правознавство», формувати зацікавленість у вивченні курсу, ознайомити зі структурою курсу, дати уявлення про теорії походження держави та відмінності державного та недержавного періодів існування людського суспільства.

Методи: словесні, мозковий штурм

План:

1 Порівняльна характеристика понять «країна», «суспільство», «держава».

2 Теорії походження держави і права.

3 Соціальна сутність держави

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

підручник, презентації, мультимедійний комплекс

Література:

1 Конституція України.

2 Корові на Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.

3 Правознавство: Підручник/ За редакцією В.В.Копейчикова, А.М. Колодія К.: "Юрінком Інтер" 2006.

1 Порівняльна характеристика понять «країна», «суспільство», «держава».

Суспільство, країна, держава: спільне та відмінне Суспільство виступає як система різноманітних суспільних зв'язків і суспільних відносин. Суспільство є найскладнішою природно-історичною соціальною системою, що, в свою чергу, складається із соціальних спільнот. Суспільство і людина нерозривно пов'язані між собою. Великий грецький філософ Аристотель, називаючи людину суспільною твариною, тим самим підкреслював, що поза суспільством розвиток та існування людини є неможливими. Суспільство постає одночасно і як середовище, і як складний механізм задоволення життєвих потреб людини. Відповідно до цих потреб у будь-якому суспільстві існують певні структурні елементи – соціальні інститути: 1) інститут сім'ї – забезпечує відтворення людини; 2) інститут економіки (виробництво матеріальних благ) – забезпечує набуття засобів існування; 3) інститут освіти та науки – забезпечує одержання, накопичення і передачу інформації; 4) інститут духовності (релігія, нерелігійні типи світогляду, мистецтво, філософія) – задовольняє духовні потреби людини; 5) інститут управління (влада, держава, право та інші соціальні норми) – забезпечує безпеку суспільства та людини, громадський порядок. У різні періоди історичного розвитку суспільство набувало різноманітних форм, змінювалася його структура. Первісне суспільство було соціально однорідним, воно не знало соціальної стратифікації. Через це воно могло існувати без держави. Інститут управління був представлений владою, що мала неполітичний характер

(влада старійшини, вождя, народних зборів). З переходом до цивілізаційної форми існування суспільство стає соціально-неоднорідним. У ньому складаються відносно самостійні спільноти: касты, стани, класи. Стратифіковане суспільство завжди є внутрішньо суперечливим: інтереси раба прямо протилежні інтересам рабовласника, бідні та багаті переслідують у житті різні цілі тощо. Світовий досвід свідчить, що саморуйнуванню такого суспільства в змозі запобігти тільки державна організація. Держава постає як соціальний інститут, покликаний протистояти антисоціальним, руйнівним силам, керувати виконанням загальнозначущих справ, забезпечувати внутрішню і зовнішню безпеку суспільства. Терміни „країна” та „державна” нерідко використовуються як синоніми. Але з погляду юридичної науки ці поняття не є тотожними. Поняття „країна” за своїм змістом є ширшим, ніж поняття „державна”. Воно має не тільки правове, але й географічне значення. У правознавстві термін „країна” вживається у сенсі території, що має певні кордони, користується державним суверенітетом або перебуває під владою іншої держави. Історично відомі такі види підвладних країн як колонії, підопічні території. В наші часи країнами нерідко називають адміністративні або автономні частини держави. Наприклад, Країна Басків є складовою частиною Королівства Іспанія. У фізичній географії країна – це велика територія, виділена за географічним положенням, рельєфом, природними умовами та ресурсами. Наприклад, такою є гірська система Карпати–Татри, Західносибірська рівнина тощо. Кордони географічних країн та держав можуть не співпадати. Наприклад, територія гірської країни Кавказ входить до складу декількох суміжних держав (Російська Федерація, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Туреччина). Термін „державна” застосовується як тотожний поняттю „країна” для позначення сукупності людей, території, на якій вони проживають, і суверенної у межах даної території влади. Цей же термін вживається в суто юридичному сенсі для позначення організації політичної влади, головного інституту політичної системи суспільства, який спрямовує та організує за допомогою норм права спільну діяльність людей, захищає їх права та інтереси.

1.1.2. Влада і соціальні норми у первісному суспільстві Найбільш ранньою формою об’єднання людей було первісне людське стадо, на зміну якому пізніше прийшла родова громада. Зазвичай, родова громада нараховувала декілька десятків людей. Розподіл праці здійснювався за статтю та віком; всі результати трудової діяльності розподілялися нарівно між членами громади. Розростання роду призводило до відокремлення від нього нових родових колективів. Їхнє об’єднання складало плем’я. Відносини між родовими громадами були нерегулярними та, зазвичай, не сягали поза розмежування господарської території та обміну надлишковими продуктами. У родовій громаді виникали різноманітні, хоча й примітивні, відносини, можливі були конфлікти. Координація відносин та врегулювання конфліктів вимагали керівних засад, влади. Вищою владою в родовій громаді були збори всіх дорослих членів громади. Їх постанови (наприклад, рішення про зміну місця мешкання, про вигнання за межі громади члена роду, що

завинив) були обов'язковими для всіх. У родовій громаді міг з'явитися одноосібний лідер (умовно його називають старійшиною). Він не обов'язково був найстаршим за віком. Лідером міг стати головний носій знань, життєвого досвіду, або ж найбільш щасливий здобувач, організатор полювання. Дуже схожим було становище вождя племені з тією лише різницею, що він застосовував свою владу набагато рідше: лише в тих випадках, коли потрібно було розв'язати конфлікт між громадами чи вжити заходів до самозахисту від племені–суперника. Старійшина і вождь не претендували на привілеї, їх влада базувалась виключно на особистому авторитеті та сприймалася як похідна від влади колективу. Владда, таким чином, не була відокремлена від людей, не було пануючих і підвладних осіб. Зрозуміло, не було в первісному суспільстві ані властивого державі апарату влади, ані податків, ані чітко визначеної території, на яку поширюється влада родової громади. Відносини між членами громади регулювалися за допомогою соціальних норм (правил поведінки). Головними джерелами правил поведінки були міфи, традиції, звичаї, ритуали, обряди. Вони регулювали працю, побут, сімейні стосунки, відтворення населення та розв'язання конфліктів. Соціальні норми додержавного суспільства не можуть бути зараховані ані до категорії правових, ані до категорії моральних норм. Це – мононорми. Найбільш поширеним видом мононорм були звичаї. Ознаки мононорм: 1) вони склалися стихійно, існували виключно у свідомості людей і передавалися з покоління в покоління усно; 2) провідним засобом регулювання була заборона; 3) характерною була відсутність суб'єктивних прав, виникнення зачатків позитивних обов'язків. Права та обов'язки члена родової громади складали одне ціле; 4) норми поведінки забезпечувалися всім колективом громади, а не спеціальним апаратом примусу, який був відсутнім у первісному суспільстві.

2 Теорії походження держави і права

Пізнання держави і права варто починати з вивчення питання щодо їх походження. Держава і право – складні явища. Відсутність документальних свідчень щодо процесу їх становлення й особливості людського розуму, який не в змозі, зазвичай, впіймати момент якісного переходу від одного стану до іншого, призвели до виникнення безлічі теорій походження держави та права. Прихильники теологічної теорії стверджують, що держава і право – наслідок божественної волі. Найбільш яскраво теологічна теорія виражена в працях відомого католицького богослова Фоми Аквінського. Його тези взяла на озброєння католицька церква, але в цілому, в європейських та американських державах теологічна концепція сьогодні не має авторитету. Інша ситуація в країнах ісламу, де теологічна теорія походження держави і права вважається основною, а священна книга – Коран – дотепер розглядається як головне джерело права і державної влади. Патріархальна теорія вбачає причину виникнення держави у розростанні та розвитку родини. Підвалини цієї теорії закладені китайським філософом Конфуцієм та давньогрецьким філософом Арістотелем. Найбільш чітко виклав цю теорію англійський філософ Роберт Фільмер. На світанку нового часу поширення

здобула природно–правова теорія. Гуго Гроцій та Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Джон Локк, Жан Жак Руссо вважали, що крім права, встановленого державою, існують вічні, розумні правила поведінки, що впливають із самої природи людини. Ці правила вони й називали природним правом. Для захисту та дотримання природних прав люди домовились створити державу. В подальшому держава стала вважатися правителями своєю вотчиною, і зміст договору було втрачено. Порушення правителем природних прав підданих є підставою для його повалення. Природно–правова (договірна) теорія з успіхом використовувалася у боротьбі зі старезними феодальними порядками. У наш час вона втратила свій вплив, але окремі положення природно–правової теорії актуальні й сьогодні. Якщо розглядати державу як наслідок суспільного договору, то особа та держава виявляються рівними партнерами. Такий підхід цілком відповідає сучасному уявленню про правову державу. Шарль Луї Монтеск'є вважається засновником теорії географічного детермінізму. Він одним з перших звернув увагу на роль природнокліматичних умов на розвиток суспільства. Визнаючи наявність у людини природних прав, він категорично відкидав теорію суспільного договору, вважаючи, що держава і встановлене державою право виникли в результаті природних причин, а саме розвитку людини та суспільства у певному географічному середовищі. Доволі поширеною є теорія насильства. Її засновники – Шан Ян, Людвіг Гумплович, Євген Дюрінг та Карл Каутський. Походження держави та права ця теорія пов'язує з зовнішнім або внутрішнім (або й з тим і іншим) насильством. Зовнішнє насильство – завоювання одного народу іншим, внутрішнє – економічне насильство однієї частини суспільства над іншою. В теорії насильства є певне раціональне зерно. Так, зовнішнє насильство відіграло чималу роль в утворенні низки держав, серед яких – варварські королівства часів раннього середньовіччя: Золота Орда, Велике князівство Литовське тощо. Органічна теорія, засновником якої був англійський соціолог і філософ Герберт Спенсер, розглядає державу як наслідок еволюції природи. Уряд відіграє в державі ту ж роль, що й мозок у людини, землеробство та ремесло становлять систему органів харчування, транспорт та зв'язок – розподільчу систему держави і т.ін. Сучасна юриспруденція дотепер використовує окремі елементи концепції Спенсера. Зокрема, у багатьох визначеннях держава характеризується як система взаємозалежних спеціалізованих органів. У XIX сторіччі зусиллями Карла Маркса та Фрідріха Енгельса була створена класова (економічна) теорія походження держави й права. З їх погляду держава і право виникли одночасно через появу приватної власності і розшарування суспільства на класи. Класова теорія має певні переваги, зокрема, вона привертає увагу до найважливішого чинника виникнення держави і права – рівня розвитку економіки. Психологічна теорія, яку запропонував російсько–польський юрист Лев Петражицький, пояснює виникнення права властивостями людської психіки. Право, з його погляду, виникло з емоцій та переживань людини, її уявлень про належну та неналежну поведінку. Виникнення держави пов'язане з потребою людини

жити в колективі, психологічною залежністю більшості людей від думки й авторитету лідера. Всі зазначені теорії зіграли певну роль у поясненні природи держави і права та причин їх виникнення, але жодна з них не в змозі пояснити, чому до початку великих географічних відкриттів (межа XV–XVI ст.) державні інституції існували лише в окремих регіонах земної кулі (Європа, південна та східна частини Азії, Північна Африка, Центральна та частково – Південна Америка).

Причини виникнення держави і права Лише у XX ст. завдяки даним археології й етнографії була вироблена теорія, яка дала відповідь на це питання – теорія неолітичної революції (кризова теорія). Суть її полягає в наступному. Привласнюючий тип господарства (полювання, рибальство, збирання), властивий первісному суспільству, на певному етапі перестав відповідати потребам людства. Вирішальну роль зіграли в цьому екологічні кризові явища. До X тисячоліття до н.е. останній на Землі льодовиковий період закінчився, клімат потеплішав. Це привело, з одного боку, до зростання населення, з другого, до вимирання та винищення тварин, які були звичним предметом полювання. Сполучення цих факторів загрожувало самому існуванню людини як біологічного виду. Людство відповіло на цю кризу переходом до принципово нового типу господарювання: від привласнюючої економіки воно перейшло до економіки відтворюючої (землеробство, скотарство, ремесло). Зрозуміло, що відтворююча економіка виникала тільки там, де існували відповідні кліматичні умови, де були види флори та фауни, придатні для одомашнювання. Процес переходу від привласнюючої до відтворюючої економіки називають неолітичною революцією. Відтворююча економіка неоліту призвела до розвитку продуктивних сил, ускладнення організації праці, її розподілу, виникнення обміну, а в соціальному відношенні – до соціальної стратифікації, тобто появи різноманітних соціальних прошарків (страт). Соціальна влада родової громади та примітивні мононорми не могли регулювати нові економічні відносини, згладжувати протиріччя між виникаючими стратами, що зароджувалися. Відтворююча економіка вимагала спеціалізації людської діяльності, у тому числі – появи управлінської функції. Мали з'явитися особи, зайняті винятково організацією суспільної праці – професійні управлінці, чиновники. Перші в історії людства держави виникли там, де існували найбільш сприятливі умови для землеробства – у долинах великих історичних рік Сходу (Нілу, Тигру та Євфрату, Гангу, Інду, Янцзи). Для регулювання нових суспільних відносин, що вже не могли забезпечуватися мононормами, створювалось право. Воно складалося двома шляхами: 1) частина звичаїв санкціонувалася державою і продовжують діяти вже як правові звичаї; 2) держава створює нормативні акти, що містять правила поведінки, обов'язкові для всіх. Держава та право виникли, таким чином, через господарську необхідність, з потреб відтворюючої економіки. Виробництво і розподіл продуктів харчування, одягу, інших предметів побуту, знарядь праці в нових умовах стало неможливим без системи управління та забезпечення громадського порядку.

Форми первісного виникнення держави Як зазначалось, на думку авторів класової (економічної) теорії походження держави причини виникнення держави і права в усіх народів є однаковими, а конкретні форми – різними, оскільки на цей процес впливали різні фактори. Вони розрізняють наступні форми виникнення держави: 1) афінська (класична) форма. Держава в афінському суспільстві виникла внаслідок загострення внутрішніх суперечностей між знатними за походженням та рядовими членами громади, які були пом'якшені шляхом послідовних реформ, без внутрішнього або зовнішнього насильства; 2) римська форма. Держава у Римі виникла внаслідок боротьби між повноправними патриціями та неповноправними плебеями, які не мали доступу до громадської землі та управління громадою. Тобто, вирішальну роль зіграла внутрішня суспільна боротьба; 3) германська форма. Виникнення держави у германських племен було прискорене завоюванням германцями величезних Римських володінь. Германці не могли панувати над римлянами за допомогою родоплемінних структур, тому й вимушені були створити новий управлінський апарат. За основу багато в чому вони взяли саме римські державні інституції.

Похідне виникнення держав Держави виникають і в сучасному світі. Таке виникнення держави відрізняється від первинного тим, що нова держава виникає не на порожньому місці, а на основі окремих елементів колишньої держави і з використанням вже наявних готових моделей державності.

Похідне виникнення держав має наступні варіанти:

1) ліквідація колишньої держави в результаті революції і виникнення нової держави (але на тій же території, населеній тим же народом). Прикладом тому може бути Перша республіка у Франції, проголошена в 1792 р., Російська Радянська Федеральна Соціалістична республіка, що виникла в результаті Жовтневої революції 1917г.;

2) розділення держави. Таким чином виникли Чехія і Словаччина в результаті розділу федеральної Чехословаччини, пострадянські держави в результаті розпаду СРСР;

3) сецесія частини держави і населення. Таким шляхом виникли Еритрея, що вийшла з складу Ефіопії, Бангладеш, що вийшла з Пакистану; 4) об'єднання декількох держав. Прикладом може бути об'єднання ГДР і ФРН в 1990 р.

5) виникнення держави в результаті національно–визвольного руху. Створення нових держав на руїнах колоніальних імперій (перш за все – Британської і Французької) стало найбільш поширеним способом створення держав в ХХ в. Багато держав (Мозамбік, Алжир, Ангола, В'єтнам) виникли в результаті збройної боротьби, інші (Мадагаскар, Танзанія) добилися незалежності від метрополій мирним шляхом. Деякі з народів, що добилися незалежності, мали власну державність в доколоніальний період (Індія, Єгипет), інші – ні. У будь-якому випадку і ті, й інші нові держави спочатку будувалися на державних моделях, що вже є в світі. Більшість нових незалежних держав орієнтувалися на державний лад колишньої метрополії,

проте деякі проголошували своїм зразком соціалістичні держави. Надалі вони, як правило, відходили від спочатку вибраних моделей.

3 Соціальна сутність держави

Сутність держави – це те головне, що визначає її зміст, призначення та функції. Поняття «сутність держави» має два значення: По–перше, під ним розуміють призначення і функціонування державної влади, сенс існування і роль держави в житті суспільства. Зазвичай, в сутності держави виокремлюють класовий (становий) та загальнолюдський зміст. Як класова (станова) інституція держава захищає певні вузькокласові інтереси. Наприклад, рабовласницька держава закріплювала юридичну безправність рабів, за допомогою державного апарату тримала рабів у підпорядкуванні рабовласникам. З іншого боку, кожна держава організовує виконує загальні справи, важливі для всіх членів суспільства. Наприклад, державна влада організує оборону від зовнішніх ворогів, забезпечує правопорядок. По мірі розвитку загальносоціального та загальнолюдського змісту держави витісняє її вузькокласові функції. Гуманістична тенденція розвитку держави особливо чітко простежується у розвинутих країнах Європи та Америки. Друге значення поняття «сутність держави» пов'язано з проблемою приналежності державної влади певному соціальному шару, з питанням про те, хто і в чий інтерес здійснює державну владу. У цьому сенсі слова існують такі точки зору: 1) держава є знаряддям панування експлуататорського класу (рабовласників, феодалів, буржуазії). 2) державна влада завжди належить еліті (олігархії); 3) державна влада належить менеджерам–управлінцям, оскільки сама державна влада є різновидом соціального менеджменту; 4) єдиним джерелом державної влади є народ, а державна влада повинна здійснюватися в інтересах і під контролем народу; Суперечки про сутність держави належать до «вічних» наукових проблем. Рішення окремих аспектів цієї проблеми породжує нові питання про призначення і роль держави в суспільстві.

Лекція 2

Тема Сутність конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина

Мета: розкрити основні права, свободи та обов'язки людини та громадянина, визначити характеристику прав та свобод, виховувати нетерпимість до дискримінації, поняття обов'язку громадянина, розвивати вміння працювати з джерелами.

План

- 1 Сутність конституційних прав і свобод, їх класифікація.
- 2 Характеристика основних громадянських та політичних прав і свобод.

3 Обов'язки людини і громадянина.

Основні права, свободи та обов'язки людини, тобто певні можливості, які необхідні для існування та розвитку людини в конкретних історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем (економічним, духовним, соціальним) розвитку людства і мають бути законними й рівними для всіх людей.

По-перше, йдеться про можливість деяким чином діяти або утримуватися від певних вчинків з тим, щоб забезпечити своє нормальне існування, свій розвиток, задоволення тих потреб, що сформувалися. При цьому основні права — це саме ті можливості, без яких людина не може нормально існувати.

По-друге, зміст і обсяг цих можливостей людини залежать насамперед від можливостей усього суспільства, головним чином від рівня його економічного розвитку. Тому права людини — це явище соціальне, яке породжується суспільством.

По-третє, ці можливості за їх основними показниками мають бути рівними для всіх людей. Лише тоді вони будуть правовими.

Тому, по-четверте, вони не повинні відчужуватися, відбиратися, обмежуватися будь-чим, не можуть бути і предметом "дарування" з боку держави або будь-якої іншої організації чи особи.

1 Сутність конституційних прав і свобод, їх класифікація

Основні права людини — гарантована законом міра свободи (можливості) особи, яка відповідно до досягнутого рівня еволюції людства в змозі забезпечити її існування і розвиток та закріплена у вигляді міжнародного стандарту як загальна і рівна для усіх людей.

Ознаки основних прав людини:

1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утримуватися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не в змозі нормально існувати і розвиватися;

2) можливості, що обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження і не потребують «дозволу» з боку кого б там не було, у тому числі держави. Вони не можуть бути «відібрані» за свавіллям влади держави, оскільки не «дані» нею. Це природні невідчужувані права;

3) можливості, які не обмежені територією держави (позатериторіальні) і не залежать від національної належності людини (наднаціональні): вони належать їй вже в силу того, що вона є людиною. Вони походять від природи людини і покликані формувати та підтримувати в людині почуття власної гідності, її індивідуальність;

4) можливості, що є залежними (у плані здійснення) від можливостей суспільства — рівня його економічного, політико-соціального, духовно-культурного розвитку. Зрозуміло, що рівень розвитку суспільства не залишається незмінним, так само, як і потреби самої людини;

5) можливості, що мають правовий характер, оскільки внесені до законодавчих актів, які створені в межах держави і на міжнародному рівні.

Визнання, дотримання, охорона і захист державами (у результаті угод) основних прав людини, закріплених на міжнародному рівні, є свідченням про те, що вони стали не лише об'єктом міжнародного регулювання, але й міжнародними стандартами.

Зміст і обсяг основних прав людини визначаються сукупністю таких соціальних чинників:

- інтерес людини, справедливо збалансований з інтересами суспільства;
- мораль суспільства, що переважає у даний період;
- мета прав людини і відповідність цим правам засобів, використовуваних державою (реалізація, забезпечення та обмеження прав).

Права людини і права громадянина є тісно взаємозалежними, однак не тотожними поняттями. Громадянин — людина, яка законом визнається юридичне належною даній державі. Якщо права людини закріплені в міжнародно-правових актах, то права громадянина — у конституції певної держави.

Відмінності між правами людини і громадянина:

Права людини	Права громадянина
Позатериторіальні - існують незалежно від державного визнання, закріплення в законі і поза зв'язком їх носія з конкретною державою	Територіальні — передбачають наявність громадянства, тобто особливий зв'язок людини і держави
Загальносоціальні — належать людині через факт народження як природні, невідчужувані права, тобто не завжди виступають як юридичні категорії (апатриди, біженці не мають статусу громадянства, але мають права людини)	Спеціально-соціальні (юридичні) — закріплюються в законодавстві і перебувають під захистом держави, громадянином якої є дана особа
реалізація здійснюється у сфері будь-якого громадянського суспільства, де б не знаходилася людина	реалізація охоплює сферу відносин індивіда з певною державою

2 Характеристика основних громадянських та політичних прав і свобод

У Конституції України виділяють такі основні групи прав і свобод, а також групу обов'язків.

1. Природні (особисті) права і свободи людини, які надаються їй з народженням, а не державою, яка залежно від ступеня демократичності, може закріпити ці права в Основному законі або ні.

Конституція України у ст. 3 визнає і гарантує, перш за все, саме природні права людини.

Ця група прав відображена у таких статтях конституції: ст. 21, згідно з якою усі люди є вільними і рівними у своїй гідності і правах; ст. 23 — кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості; ст. 29 — кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність; ст. 32 — ніхто не може втручатися в особисте і сімейне життя; ст. 34 — кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх почуттів і

переконань; ст. 35 — кожен має право на свободу світогляду і віросповідання.

Особливо важливою серед цих статей є ст. 27, згідно з якою кожна людина має невід'ємне право на життя.

Право на життя — універсальне, загальновизнане природне право людини і громадянина, яке закріплено в міжнародно-правових актах та у конституціях багатьох країн світу.

У Конституції України це право відповідно до ст. 3 Загальної декларації прав людини 1948 р. здобуло своє закріплення у статтях 3 і 27 Основного Закону. Згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою цінністю. Тому саме держава відповідає перед людиною за забезпечення цього права, прийнявши на себе обов'язок захищати життя людини (ст. 27).

Відповідно до цієї статті кожна людина має невід'ємне право на життя (ч. 1 ст. 27). Гарантією цього є те, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя (ч. 2 ст. 27).

У свою чергу, крім держави, кожний має право захищати своє життя і здоров'я, а також життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ч. 3 ст. 27).

Особисті права людини як універсальні передбачають конституційний захист приватного життя, свободи людини від непомірного втручання держави у всі сфери цього життя.

Громадянські права є своєрідними гарантіями охорони життя людини з боку держави, основним обов'язком якої є саме захист життя людини.

Вони охоплюють широкий комплекс дій усіх державних і суспільних структур зі створення і підтримки нормальних умов життя людини.

Особисті (громадянські) права — це природні, основоположні, невід'ємні права людини, які мають здебільшого характер негативного права. Вони походять від природного права на життя і свободу, яке від народження має кожна людина, і покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від сваволі з боку держави та інших людей. Ці права дозволяють людині бути самою собою у відносинах з іншими людьми і державою. До громадянських (особистих) прав зазвичай відносять можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної і морально-психологічної (духовної) індивідуальності. Відповідно до цього громадянські (особисті) права поділяють на фізичні і духовні. Фізичні права на життя, особисту недоторканність, свободу пересувань, вибір місця проживання, безпечне довкілля, житло тощо. Духовні права: на ім'я, честь і гідність, на справедливий, незалежний і публічний суд (у Конституції України 1996 р. — це статті 27, 28, 29 та ін.).

У конституціях багатьох держав особисті (громадянські) права поєднують в одну групу з політичними правами. Підставою для цього служить переважно негативний характер обох, а також спрямованість обох видів цих прав на забезпечення свободи особи в її індивідуальних і суспільних проявах.

До категорії особистих прав і свобод передусім належить *особиста недоторканність* (особиста свобода). Головний зміст — захист від необґрунтованих арештів. Відображена в багатьох конституціях англійська процесуальна процедура «хабеас корпус», встановлена законом ще в XVII ст., передбачав перевірку в суді обґрунтованості арешту особи. В конституційній теорії і практиці Франції та деяких інших країн прийняте ширше поняття безпеки особи, яке містить не тільки гарантії від безпідставних арештів і утримання під вартою, а й сукупність процесуальних гарантій прав особи в судовому процесі. Не викликає сумнівів той факт, що зазначені правові положення відіграють істотну роль у формуванні конституційного статусу особи. Проте їхня дія може бути призупинена. Певну загрозу недоторканності особи становить проголошення надзвичайного стану. У конституціях визначені загальні засади регламентації надзвичайного стану.

До змісту поняття особистих прав і свобод входять також так звані *свободи приватного життя* — недоторканність житла, таємниця кореспонденції, свобода вибору місця проживання, свобода пересування, права і свободи, пов'язані із шлюбним станом та сімейними відносинами тощо. Серед них слід виділити таємницю кореспонденції.

Однією з особливостей сучасної конституційної регламентації таємниці.

Характеризуючи особисті права, необхідно також визначитися щодо *права приватної власності*, яке зарубіжні дослідники слушно відносять до вказаної категорії прав і свобод. Як зазначалося, у старих конституціях право на приватну власність проголошувалось як одне з природних прав людини, що має невідчужуваний характер. У цілому ж це право слід сприймати не тільки як одне з прав особи, а й як своєрідну основу, стрижень сукупності її прав і свобод, що визначає зміст останніх.

Політичні права — можливості (свободи) громадянина активно брати участь в управлінні державою та у громадському житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій політичної спрямованості. Це — право обирати і бути обраним до представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування, право створювати громадські об'єднання і брати участь у їх діяльності, свобода демонстрацій і зборів, право на інформацію, свобода слова, думок, у тому числі свобода преси, радіо, телебачення та ін. (у Конституції України 1996 р. - статті 38, 39, 40 та ін.).

Політичні права і свободи поєднанні з особистими правами і свободами вони утворюють так званий традиційний каталог прав і свобод. У різних формах та обсязі вони проголошуються практично в усіх конституціях. Для нормального розвитку політичного життя кожної країни найбільше значення мають *свобода слова* (свобода висловлення своїх думок), *свобода друку*, *свобода зборів, мітингів та процесій*, *свобода асоціацій* (право на утворення об'єднань), *право петицій* (звернень до державних органів), *виборче право* та деякі інші. Більшість з них може бути поділена на елементи, які також нерідко сприймаються як окремі права і свободи. Наприклад, поняття

виборчого права охоплює право обирати, бути обраним, право на участь у виборчій кампанії тощо. Свобода асоціацій передбачає право на утворення політичних партій, профспілок тощо.

У наш час в Україні, крім Конституції України, діє ряд законів, які гарантують реальність прав у сфері економіки (приватизація, власність, підприємництво), у галузі політики (громадянство, свобода преси, об'єднань громадян та ін.), у соціальній сфері (захист прав споживачів, охорона праці та ін.).

3 Обов'язки людини і громадянина

Щодо конституційних обов'язків людини і громадянина, то згідно з постулатами загальної теорії права — *це міра належної поведінки*. Людина повинна підкорятися певним правилам, аби при використанні своїх прав і свобод не спричинити невинуватої шкоди. Конституція України акцентує увагу на правах і свободах, але фіксує й конституційні обов'язки.

Конституційний обов'язок громадянина і людини — це міра обов'язкової поведінки, якої кожний повинен дотримуватись для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів громадянського суспільства.

Що стосується конституційних обов'язків, то вони є відносно самостійним інститутом, що об'єднує певну групу конституційно-правових норм, які позначені певною єдністю і виділені в особливий комплекс у системі конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні. Призначення цих норм визначається тим, що виконання обов'язків є передумовою реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Людина повинна виконувати певні обов'язки, щоб при використанні своїх прав і свобод не завдавати шкоди державі, суспільству, іншим людям. Тобто обов'язки людини є логічними і обов'язковими аналогами відповідних прав і свобод.

Цей взаємозв'язок обов'язків з правами і свободами, а також з державою і суспільством дістав своє конституційно-правове закріплення у **ст. 23** Конституції України, в якій зазначається, що *кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.*

Отже, конституційні обов'язки людини і громадянина — це закріплені в конституційно-правових нормах формально виражені правила належної поведінки людини, які застосовуються до будь-яких осіб, які перебувають на території даної держави, або до поведінки громадян даної держави, незалежно від місця їх перебування, з метою запобігти нанесенню непоправної шкоди, державі, суспільству, правам і свободам інших людей.

Як правило, в умовах застосування ліберальної (західної) концепції прав і свобод людини конституційні обов'язки громадян формулюються в обмеженому обсязі, а то і зовсім не згадуються у Конституції. Так, у Конституції України їм відведено лише 4 статті (статті 65-68) з 48, які включено до розділу II, присвяченому правам і свободам людини і

громадянина. Для порівняння зазначимо, що в Конституції УРСР 1978 р. 11 статей містили обов'язки громадян, що становило 1/3 від загальної кількості статей, присвячених правам та обов'язкам громадян.

Закріплені в Конституції України основні обов'язки можуть одночасно стосуватися як людини, так і громадянина України, а можуть лише громадянина України.

До першої групи належать такі основні обов'язки:

- кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє людину і громадянина від юридичної відповідальності (ст. 68 Конституції; ст. 2 Закону України "Про правовий статус іноземців" від 4 лютого 1994 р.; ст. 19 Закону України "Про біженців" від 21 червня 2001 р.);

- кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66 Конституції; ст. 15 Закону України "Про правовий статус іноземців" від 4 лютого 1994 р.);

- кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ч. 1 ст. 67 Конституції; ст. 21 Закону України "Про правовий статус іноземців").

До другої групи, крім зазначених, належать додаткові обов'язки, які стосуються лише громадян України.

У першу чергу, це обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, шанувати її державні символи (ч. 1 ст. 65 Конституції).

Громадяни України зобов'язані відбувати військову службу відповідно до закону (ч. 2 ст. 65 Конституції). Цей обов'язок не поширюється на іноземців (ст. 24 Закону України "Про правовий статус іноземців").

Відповідно до ч. 2 ст. 65 громадяни України повинні щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Нарешті, до третьої групи належать додаткові обов'язки, які стосуються як людини, так і громадянина України.

Ця група обов'язків включає обов'язок кожного мати повну загальну середню освіту (ст. 53 Конституції України).

Згідно з ч. 2 ст. 51 Конституції України обов'язком батьків є утримання дітей до їх повноліття, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Обов'язком органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб цих органів є розгляд і дача обґрунтованих відповідей у встановлений законом строк на індивідуальні чи колективні письмові звернення людини і громадянина до згаданих органів (ст. 40 Конституції).

Висновки

Отже, громадянські права є своєрідними гарантіями охорони життя людини з боку держави, основним обов'язком якої є саме захист життя людини.

Вони охоплюють широкий комплекс дій усіх державних і суспільних структур зі створення і підтримки нормальних умов життя людини.

Система гарантій прав і свобод особи є досить складною і розгалуженою. За змістом і за видами суспільної діяльності гарантії прав і свобод особи поділяються на загальні та спеціальні. До загальних гарантій належать економічні, політичні, соціальні, ідеологічні та культурні гарантії - засоби забезпечення прав і свобод. До спеціальних належать юридичні або правові гарантії прав і свобод особи.

Система прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, встановлена Конституцією України, визначає основний зміст правового статусу людини і громадянина України. Залежно від характеру діяльності, здійснюваної в основних сферах життя громадянського суспільства, Конституція фіксує основні права, свободи та обов'язки громадянина і людини. Вони належать усім громадянам як суб'єктивні права певного виду.

Лекція 3

Тема: Поняття адміністративного законодавства

Мета: формувати у студентів поняття «правосвідомість», «правопорядок», «законність», «дисципліна»; ознайомити студентів, чим відрізняються та як співвідносяться ці поняття.

Методи: словесні, мозковий штурм, робота в групах

План:

- 1 Адміністративне право, державне управління і виконавча влада
- 2 Відносини, які регулюються адміністративним правом. Кодекс України про адміністративні правопорушення

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

підручник, презентації мультимедійний комплекс, Кодекс України про адміністративні правопорушення зі змін. і доп.. на 1.02.2002-К., 2002

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіпа Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.
- 4 Кодекс України про адміністративні правопорушення зі змін, і доп. на 1.02.2002 —К., 2002

1 Адміністративне право, державне управління і виконавча влада

Адміністративне право як галузь права - це галузь права (сукупність правових норм), що регулює з метою реалізації завдань і функцій держави суспільні відносини управлінського характеру, які

складаються у сфері виконавчої влади, внутрішньо-організаційній діяльності інших державних органів, а також у процесі здійснення громадськими організаціями, їх органами зовнішніх юридично-владних повноважень. Інакше кажучи, адміністративне право - це управлінське право, яке відрізняється від інших галузей права специфікою предмета, методу регулювання та структурними особливостями.

Адміністративне право як наука - це система знань про сукупність правових норм, що регулюють відносини управлінського характеру у названих сферах суспільства. Як наука адміністративне право має загальнонаукові завдання, а саме: виявлення, опис, пояснення процесів, явищ, закономірностей і формулювання на цьому ґрунті передбачень, прогнозів, рекомендацій щодо вдосконалення й розвитку адміністративної практики. Проте ототожнювати цю правову галузь із наукою управління недоречно, оскільки державне управління та управлінська діяльність частково юридизовані, до того ж управління реалізується не тільки в адміністративно-правовій формі.

Адміністративне право як навчальний курс - це навчальна дисципліна, яка вивчається в юридичних ВНЗ та інших навчальних закладах з метою ознайомлення майбутніх юристів, працівників управління із системою знань про суспільні відносини управлінського характеру, щоб навчити їх застосовувати адміністративно-правові норми у практичній діяльності.

Наприклад, у юристів з адміністративно-правовою спеціалізацією читається як основна дисципліна "Адміністративне право", так і спеціальні курси ("Адміністративна відповідальність", "Державна служба в Україні"), у ВНЗ МВС читається також курс "Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ" тощо.

Адміністративне право як навчальна дисципліна - це систематизовані відповідно до типової програми знання щодо предмета регулювання норм цієї галузі права, їх особливостей, встановленого порядку управління в різних галузях державної виконавчої влади та відповідальності у сфері державного управління.

Ні в якому разі не можна ототожнювати поняття "адміністративне право" з поняттям "адміністративне законодавство", під яким необхідно розуміти систему правових актів, у яких ці норми знаходять свій вираз.

Предмет адміністративного права

Предмет адміністративного права становить широкий комплекс суспільних відносин, що виникають у зв'язку з реалізацією функцій державної виконавчої влади, змістом якої є управління суспільством.

Адміністративному праву притаманні певні межі правового регулювання - це сфера діяльності виконавчих та розпорядчих органів і суспільні відносини управлінського характеру, що складаються у цій сфері. Вони виникають, розвиваються та припиняються між: вищими і нижчими органами виконавчої влади (між Кабінетом Міністрів України і обласною державною адміністрацією); органами виконавчої влади і підпорядкованими

їм підприємствами, установами, організаціями (між Міністерством освіти і науки України і ректором вищого навчального закладу); органами виконавчої влади, які не пов'язані безпосередньо підпорядкованістю (між Міністерством охорони здоров'я України і Міністерством освіти і науки України); органами управління й органами громадських організацій (між обласною державною адміністрацією і президією обласної ради профспілок); органами виконавчої влади і громадянами (між районним відділом внутрішніх справ і громадянином, який притягається до адміністративної відповідальності за адміністративний проступок).

Особливістю предмета адміністративного права виступає те, що ним є не саме державне управління, а суспільні відносини, які у зв'язку з управлінням виникають. Саме це дає змогу віднести до предмета адміністративного права й недержавні види управлінського впливу (наприклад, у сфері комерційної, підприємницької діяльності). Основне завдання адміністративного права - це правове регулювання організаційних, управлінських відносин у суспільстві (адміністративна діяльність) та правоохоронна діяльність держави.

Предметом адміністративно-правової науки є дослідження у сфері державного управління, застосування норм адміністративного права, дія адміністративно-правових актів, правотворчість органів державного управління.

Необхідно також зазначити, що предмет цієї науки постійно перебуває в динаміці, яка пов'язана з реформаційними процесами в державі.

Разом з тим необхідно вказати, що предмет адміністративного права як галузі права відрізняється від предмета адміністративного права як науки, яка являє собою систему наукових уявлень, знань і теоретичних положень про закономірності, що наявні в галузі адміністративного права.

2 Відносини, які регулюються адміністративним правом. Кодекс України про адміністративні правопорушення

Адміністративне право регулює суспільні відносини, які виникають у процесі державного управління та у зв'язку зі здійсненням державними органами діяльності управлінського характеру.

Адміністративне право визначає основні принципи державного управління, виконавчо-розпорядчу діяльність, способи забезпечення законності та дисципліни у державному управлінні, урегулює порядок управління окремими галузями народного господарства (промисловістю, аграрним сектором, транспортом, зв'язком тощо), культурою, освітою, наукою, адміністративно-політичною діяльністю, соціальним розвитком та ін.

Суб'єктами адміністративно-правових відносин можуть бути органи державної адміністрації, виконавчі органи місцевих рад, державні службовці, установи, організації, підприємства всіх форм власності, громадяни України, іноземці та особи без громадянства.

Основним нормативним актом у галузі адміністративного права, який визначає завдання законодавства щодо адміністративних правопорушень і

адміністративну відповідальність, є Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) від 7 грудня 1984 р. (з часу прийняття до КУпАП внесено велику кількість змін і доповнень). У Кодексі правопорушення поділено за об'єктом посягань (сфера охорони праці, здоров'я, безпеки дорожнього руху тощо). У ньому подано систему органів, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення, регламентується порядок провадження цих справ, а також виконання адміністративних стягнень.

Адміністративний проступок (правопорушення) — це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, на власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративні правопорушення характеризуються такими ознаками:

це акти поведінки у вигляді дії або бездіяльності;

це протиправна поведінка, тобто поведінка, яка порушує норми адміністративного права;

вони завжди завдають певної шкоди особі, суспільству;

це виновні діяння, що здійснюються умисно або з необережності.

У КУпАП передбачено, зокрема, такі види адміністративних правопорушень:

у галузі охорони праці й здоров'я населення;

що посягають на власність;

у галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури;

у промисловості, будівництві та в галузі використання електричної і теплової енергії;

у сільському господарстві;

порушення ветеринарно-санітарних правил;

на транспорті, у галузі шляхового господарства і зв'язку;

у галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;

у галузі торгівлі, фінансів і кустарно-ремісних промислів;

у галузі стандартизації, якості продукції та метрології;

що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;

що посягають на встановлений порядок управління та ін.

Посадові особи підлягають відповідальності за адміністративні правопорушення, пов'язані із недотриманням встановлених правил у сфері охорони порядку управління, державного і громадського порядку, здоров'я населення та інших правил, забезпечення виконання яких входить у їх службові обов'язки. Це означає, що посадові особи несуть відповідальність не тільки за порушення таких правил своїми діями, але й за незабезпечення їх виконання такими особами, насамперед підлеглими.

Органами, що розглядають справи про адміністративні правопорушення, є органи внутрішніх справ, місцеві суди, виконавчі комітети селищних і

сільських Рад, органи державних інспекцій, митні та інші уповноважені органи.

Лекція 4

Тема: Поняття, джерела і завдання цивільного законодавства України

Мета: ознайомити студентів з поняттям «цивільно-правові відносини», учасниками цивільних правовідносин; формувати навички аналізу правових ситуацій з точки зору цивільного права, можливості участі в них, розвивати вміння складати порівняльні таблиці; виховувати почуття відповідальності за свої рішення у цивільно-правових відносинах.

Методи: словесні, мозковий штурм

План:

- 1 Поняття, предмет та метод цивільного права.
- 2 Цивільні правовідносини.
- 3 Поняття власності.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
підручник, презентації мультимедійний комплекс

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.

1 Поняття цивільного права

Цивільне право - одна з фундаментальних галузей правової системи України, це найбільше правове утворення держави, що являє собою систему правових норм, регулюючих майнові, немайнові пов'язані з майновими та окремі особисті немайнові відносини нерозривно пов'язані з особою.

Цивільне право можна вважати правом громадян, юридичних осіб та інших суб'єктів цивільних правовідносин, оскільки воно покликано регулювати переважну більшість їхніх взаємин як майнового, так і немайнового характеру. Ці відносини виникають, як правило, з волі їхніх учасників, які самі визначають і зміст своїх взаємозв'язків, і навіть наслідки їхнього припинення або зміни.

Норми цивільного права належать до приватного права, так як учасники цивільно-правових відносин - фізичні та юридичні особи в переважній більшості випадків діють з метою задоволення своїх приватних інтересів.

Предмет цивільного права

Предметом цивільного права є:

- 1) майнові відносини, пов'язані з використанням товарно-грошової форми:

а) відносини власності, що закріплюють існуючий в суспільстві розподіл матеріальних цінностей (благ), вони виражають статику майнових відносин, ознакою яких є те, що власник як уповноважена особа має абсолютне право щодо володіння, користування і розпорядження належним йому майном;

б) відносини, що виникають під час здійснення товарообігу, тобто товарно-грошові, які виникають у сфері товарного виробництва і відображають рух товарів від виробника до споживача, при цьому перехід матеріальних благ від одних суб'єктів до інших здійснюється через опосередковану вартість.

Ознаками цих відносин є:

- майнова відокремленість учасників відносин;
- еквівалентний о платний характер відносин.

Норми цивільного права в окремих випадках регулюють відносини у галузі товарообігу і на безоплатній основі, що має місце при даруванні, благодійництві, меценатстві тощо.

Цивільне право регулює не всі майнові відносини. Так, відносини, що виникають:

- у зв'язку із платою податків - регулюються нормами податкового права, що є підгалуззю фінансового права;
- зі сплатою митних зборів - нормами митного права;
- зі сплатою адміністративних і кримінальних штрафів - нормами адміністративного і кримінального права;
- з конфіскацією майна - нормами кримінального права, тощо;

2) відносини, що виникають у сфері інтелектуальної діяльності, і які базуються на інституті авторського права чи права промислової власності. Ці відносини пов'язані зі створенням, використанням та охороною результатів інтелектуальної діяльності (творів науки, літератури, мистецтва, товарних зразків, фірмових найменувань, винаходів, тощо).

Результати творчої діяльності є товаром, що перебуває у цивільному обігу та створює власний ринок духовної і науково-технічної продукції.

3) особисті немайнові відносини, що пов'язані із:

- а) захистом честі і гідності, ділової репутації фізичних і юридичних осіб;
- б) охороною інтересів фізичної особи, зображеної в творах образотворчого мистецтва;

в) правом фізичної особи на життя, здоров'я, особисту свободу, на недоторканість житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, на невтручання в особисте і сімейне життя, на свободу пересування, на свободу і вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу світогляду і віросповідання...

Метод цивільного права

Метод цивільного права це певний прийом (спосіб) за допомогою якого цивільно-правова норма впливає на поведінку суб'єктів цивільно-правових відносин. Цивільно-правовий метод характеризується:

- юридичною рівністю сторін;
- вільним волевиявленням суб'єктів (автономією їх волі);

- майновою самостійністю сторін;
- диспозитивністю сторін, тобто їх правом самостійно визначати характер своїх відносин у межах чинного законодавства;
- особливим способом вирішення спорів між учасниками цивільних правовідносин (судовим);
- наявністю майнової відповідальності сторін. Цивільне право і цивільне законодавство базується на засадах:
 - неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
 - неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією та законами України;
 - свободи договору;
 - свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
 - судового захисту цивільного права та інтересу;
 - справедливості, добросовісності та розумності (ст. 3 ЦКУ). Основними джерелами цивільного права України є нормативно-правові акти цивільного законодавства:

1) Конституція України;

2) Цивільний кодекс України - єдиний законодавчий акт в якому систематизовані цивільно-правові норми;

3) закони України:

- "Про власність",

- "Про господарські товариства",

- "Про лізинг",

- "Про заставу" та інші (більше 900 законів);

4) підзаконні нормативні акти змістом яких є цивільно-правові норми:

- укази Президента України;

- постанови Кабінету Міністрів України;

- нормативні акти центральних органів виконавчої влади;

- нормативні акти місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, тощо;

5) міжнародно-правові норми та міжнародні договори України.

В Україні діє Цивільний кодекс (ЦКУ) від 16 січня 2003 р. Він складається із 6 книг, кожна з яких об'єднує сукупність норм що є підгалуззю цивільного права:

- "Загальні положення";

- "Особисті немайнові права фізичної особи";

- "Право власності та інші речові права";

- "Право інтелектуальної власності";

- "Зобов'язальне право";

- "Спадкове право".

Структура ЦКУ включає 10 розділів, 90 глав, 1308 статей. Цивільний кодекс можна умовно розділити на: а) загальну частину, яка стосується всіх інститутів цивільного права. Це основні положення, особи, об'єкти цивільних

прав, правочини, представництво, строки та терміни, позовна давність (1 книга ЦКУ);

б) спеціальну частину (особливу), яка регулює суспільні відносини об'єднані в певній сукупності за своїми специфічними властивостями (2-6 книги ЦКУ).

2 Цивільні правовідносини

Цивільні правовідносини - один з видів правовідносин. У силу цього їм властиві як загальні риси й ознаки, характерні для всіх правовідносин, так і специфічні, обумовлені тим, що цивільні правовідносини виникають у результаті цивільно-правового регулювання майнових і деяких особистих немайнових відносин. Інакше кажучи, специфічні риси й ознаки цивільних Правовідносин визначені особливостями самого цивільного права.

До їхнього числа належать наступні:

По-перше, суб'єкти цивільних правовідносин відособлені одне від одного як у майновому, так й в організаційному плані, у силу чого вони самостійні, незалежні одне від іншого, співвідносяться як рівні.

По-друге, рівність учасників суспільних відносин, що складають предмет цивільно-правового регулювання, закладено в даних відносинах. Цивільне право юридично забезпечує таку рівність.

По-третє, основними юридичними фактами, що породжують, змінюють і припиняють цивільні правовідносини, є акти вільного волевиявлення суб'єктів - правочини.

По-четверте, як юридичні гарантії реалізації цивільних правовідносин застосовуються, властиві тільки цивільному праву, міри захисту суб'єктивних цивільних прав і міри відповідальності за невиконання обов'язків, що мають головним чином майновий характер.

Суб'єктами цивільних правовідносин можуть бути:

- фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства);

- юридичні особи, державні й адміністративно-територіальні утворення, що володіють цивільною правосуб'єктністю.

Цивільна правосуб'єктність - соціально-правова можливість суб'єкта бути учасником цивільних правовідносин. Наділення суб'єкта правосуб'єктністю є наслідком існування триваючого зв'язку суб'єкта й держави. Передумовами й складовими частинами цивільної правосуб'єктності є цивільна правоздатність і цивільна дієздатність суб'єктів.

Цивільна правоздатність фізичної особи визначена в ст. 25 ЦКУ - це її здатність мати цивільні права й обов'язки. *Такою правоздатністю володіє особа з моменту її народження, у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини.* Фізична особа здатна мати усі майнові та інші цивільні права, що не встановлені законодавством України, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Особливості виникнення і припинення цивільної правоздатності охарактеризовані в другому розділі підручника.

Цивільна дієздатність фізичної особи належить тільки особам які усвідомлюють значення своїх дій та можуть керувати ними. Так відповідно ст.30 ЦКУ під цивільною дієздатністю фізичної особи розуміється її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Дієздатність фізичних осіб може бути частковою, неповною, повною, а у випадках передбачених законом, суд може її обмежити або визнати фізичну особу недієздатною (ст. 31-41 ЦКУ).

Юридичні особи й повнолітні громадяни мають всі елементи цивільної правосуб'єктності. Малолітні діти й повнолітні громадяни, визнані недієздатними, є суб'єктами цивільних прав, будучи тільки правоздатними. Так, малолітні діти можуть успадковувати майно. Але практичне здійснення майнових прав малолітнього або недієздатного громадянина вимагає участі дієздатних осіб-батьків, усиновителів, опікунів. Активна, самостійна діяльність суб'єктів у соціально-економічному житті можлива лише при наявності в них всіх елементів цивільної правосуб'єктності.

Склад учасників цивільних правовідносин може змінюватися в порядку правонаступництва, під яким розуміють перехід прав й обов'язків від однієї особи - правопередника до іншої особи - правонаступника, що заміняє його в право відношенні.

Правонаступництво буває двох видів: універсальне (загальне) і сингулярне (часткове). При загальному правонаступництві правонаступник у результаті одного юридичного акту займає місце правопередника у всіх правовідносинах (за винятком тих, у яких правонаступництво неприпустимо). Наприклад, при злитті юридичних осіб права й обов'язки в повному обсязі переходять до новоствореної юридичної особи; акціонерне товариство, створюване відповідно до законодавства про приватизацію, отримує всі майнові права й обов'язки державного або муніципального підприємства, на базі якого воно створено; при прийнятті спадщини спадкоємці стають учасниками тих правовідносин, у яких брав участь спадкодавець.

Правонаступництво не допускається в тих випадках, коли права й обов'язки носять особистий характер (права на ім'я, авторство, обов'язок по відшкодуванню шкоди й т.п.) або є прямий заборонний припис закону.

Будь-яке цивільне правовідношення має свій об'єкт, у якості якого виступає те, із приводу чого виникає й здійснюється діяльність його учасників (право власності, право вимоги, нематеріальні блага та інші). Нематеріальні блага виступають:

- у вигляді продуктів (результатів) інтелектуальної діяльності (добутку науки, літератури й мистецтва, винаходи, корисні моделі, промислові зразки і т.д.);

- у вигляді особистих немайнових й інших нематеріальних благ (честь, гідність, власне ім'я, таємниця приватного життя і т.д.).

У сучасних умовах у багатьох випадках предметом діяльності суб'єктів цивільних правовідносин є інформація. Матеріальними об'єктами можуть бути:

- речі й інше майно, у тому числі й майнові права;
- гроші та цінні папери;
- роботи й послуги;
- результати інтелектуальної діяльності, у тому числі виключні права на них;
- інформація.

Об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи.

Цивільні правовідносини виникають, змінюються чи припиняються на підставі цивільно-правової норми (норми цивільного договору) тільки при наявності фактичної підстави, тобто юридичного факту, яким зокрема є:

- 1) договір та інші правочини;
- 2) створення літературного, художнього твору, винаходу та іншого результату інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти (п. 2 ст. 11 ЦКУ).

3 Поняття власності та право власності в Україні

Власність як економічна категорія характеризується привласненням індивідуумом чи групою індивідів матеріальних благ, які створені власне природою або людською працею в процесі виробництва. Таким чином, власність є суспільними відносинами, які складаються між людьми з приводу привласнення матеріальних благ.

Право власності в об'єктивному сенсі - це сукупність норм, які регулюють відносини по володінню, користуванню та розпорядженню власником своїм майном; в суб'єктивному сенсі - це закріплена за власником юридично забезпечена можливість здійснювати ним будь-які дії, що не суперечать закону щодо належного йому майна на власний розсуд.

Право власності є абсолютним, оскільки в такому правовідношенні управомоченій особі (власнику) протистоїть невизначена зобов'язаних осіб (невласників), кожна з яких зобов'язана утримуватися від порушення прав власника.

Зміст права власності складають:

- право володіння;
- право користування;
- право розпорядження.

Право володіння - це юридичне панування особи над річчю, а також фактичне та господарське посідання нею (чи фактична приналежність майна особі).

Володіння річчю може здійснюватись як власником, так і іншими особами на підставі договору з власником чи іншої правовій підставі.

Володіння не власника речі визначається законним, якщо воно засновано на правовому титулі (договору чи іншій правовій підставі) та охороняється законом як і володіння власником.

Незаконне володіння може бути двох видів:

- добросовісне (коли володілець не знає і не може знати про незаконність свого володіння);
- недобросовісне (коли володілець знав чи повинен був знати про незаконність володіння).

Право користування - це гарантована законом та визнана за власником юридична можливість отримати (здобути) від речі її корисні господарські властивості в процесі особистого чи виробничого споживання, в т.ч. отримувати плоди та доходи.

Право розпорядження - це визнана і гарантована законом можливість власника визначати юридичну долю речі, тобто можливість припинити право власності на неї або тимчасово зупинити здійснення прав володіння та користування.

ЦК передбачає наступні види (форми) власності:

- приватна;
- комунальна;
- державна;
- колективна (за ГК).

Суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи; об'єктами може бути будь-яке майно, крім його видів, які відповідно до закону не можуть знаходитись у власності таких осіб (ст. 325 ЦК).

В державній власності знаходиться майно, в т.ч. кошти, які належать державі України; від її імені та в її інтересах право власності здійснюють органи державної влади (ст. 326 ЦК).

У комунальній власності знаходиться майно, в т.ч. кошти, які належать територіальній громаді; управління ним здійснюють безпосередньо територіальна громада та створені нею органи місцевого самоврядування (ст. 327 ЦК).

Стаття 324 ЦК та стаття 13 Конституції закріплюють об'єкти права власності українського народу.

Лекція 5

Тема: Робочий час. Час відпочинку. Право на відпустку

Мета: ознайомити студентів з основами трудового права, порядком прийому та звільнення з роботи; розвивати вміння складати порівняльні таблиці; виховувати повагу до праці, розуміння важливості праці для формування сутності людини та її розвитку.

Методи: словесні, мозковий штурм

План:

1 Робочий час.

2 Час відпочинку.

3 Право на відпустку

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

підручник, презентації мультимедійний комплекс, витяги з Кодексу законів про працю України.

Література:

1 Конституція України.

2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.

3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.

4 Кодекс законів про працю України.

1 Робочий час

Поняття і види робочого часу

Для всіх видів суспільно корисної діяльності людей загальним мірилом кількості затраченої праці є робочий час. Робочий час як умова праці значною мірою визначає рівень життя працівників. Від його тривалості залежить кількість вільного часу, що використовується для відпочинку, задоволення культурних та інших потреб людини.

Робочим часом вважається час, протягом якого працівник згідно із законодавством, колективним і трудовим договором, з підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку повинен виконувати свої трудові обов'язки на підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи - роботодавця. Це означає, що в робочий час включаються час простоїв не з вини працівника, короткочасні перерви для обігрівання та відпочинку й інші періоди, коли працівник не працював, але за ним зберігалось місце роботи і зарплата цілком чи частково. Разом з тим робочим є і час роботи понад встановлену тривалість У випадках, передбачених законодавством.

Дотримання норм трудового права щодо робочого часу і часу відпочинку є обов'язком як роботодавця, так і для працівників. Останні зобов'язані використовувати весь робочий час для виконання трудової функції, а роботодавець - забезпечити необхідні для цього умови й організувати роботу таким чином, аби не порушувати право працівників на відпочинок.

Види робочого часу розрізняються за його тривалістю. Трудове законодавство встановлює такі види робочого часу: 1) нормальної тривалості; 2) неповний робочий час; 3) скорочений робочий час.

Згідно із ст. 45 Конституції України максимальна тривалість робочого часу визначається законом. У статті 50 КЗпП України встановлено, що *нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень як при п'яти, так і при шестиденному робочому тиждні.*

Чинне законодавство України не забороняє встановлювати для працівників при укладенні колективного договору меншу тривалість

робочого часу (ч. 2 ст. 50 КЗпП). Так, у Генеральній угоді про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2010-2012 роки сторони зобов'язалися передбачати у розділі "Охорона праці та здоров'я" галузевих та регіональних угод і колективних договорів підприємств, установ і організацій всіх форм власності умови і порядок запровадження скороченої тривалості робочого часу з одночасним збереженням розміру заробітної плати для працівників, що мають дітей до 14 років або дитину-інваліда (п. 3.5).

Тривалість робочого часу можна зменшити і за трудовим договором. Так, відповідно до ст. 56 КЗпП за згодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом може встановлюватися як при прийнятті на роботу, так і згодом неповний робочий день або неповний робочий тиждень. Праця у цих випадках оплачується пропорційно відпрацьованому часу, а при відрядній оплаті праці-залежно від виробітку.

Неповний робочий час може бути встановлено угодою роботодавця і працівника на певний строк і без зазначення строку. В обов'язковому порядку на прохання працівника неповний робочий час встановлюється для вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до 14 років, дитину-інваліда, для догляду за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

Важливою гарантією трудових прав і певним стимулом є норма ч. 3 ст. 56 КЗпП, відповідно до якої робота на умовах неповного робочого часу не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників. Особи, які працюють неповний робочий час, користуються тими самими правами, що і працюючі на умовах нормального робочого часу. їм надається відпустка тієї самої тривалості, надаються вихідні і святкові дні, час роботи зараховується у трудовий стаж.

У сучасних умовах, коли погіршилося фінансове становище підприємств, спостерігається спад виробництва, встановлення неповного робочого часу можливе не тільки з ініціативи працівника, а й власника підприємства, установи, організації. Але в такій ситуації перехід на неповний робочий час може здійснюватися роботодавцем при дотриманні правил ст. 32 КЗпП України. Встановлення неповного робочого часу в цьому випадку є для працівників зміною істотних умов праці, оскільки, як правило, знижується розмір оплати праці. Тому про встановлення неповного робочого часу роботодавець має попередити працівників не пізніше ніж за два місяці. Протягом цих двох місяців зберігаються попередні умови праці. Якщо працівник не згоден працювати в режимі неповного робочого часу, трудовий договір з ним припиняється за п. 6 ст. 36 КЗпП України.

Скорочена тривалість робочого часу-це вид робочого часу, який встановлюється законодавством (ст. 51 КЗпП), є обов'язковим для роботодавця і оплачується як робочий час нормальної тривалості.

Скорочений робочий час встановлюється:

1) для працівників віком від 16 до 18 років - 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в

період канікул) 24 години на тиждень.

Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половину максимальної тривалості робочого часу, передбаченої в абз. 1 цього пункту для осіб відповідного віку;

2) для працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці, - не більш як 36 годин на тиждень.

Перелік виробництв, цехів, професій і посад з шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого часу, затверджується в порядку, встановленому законодавством¹;

3) для окремих категорій працівників розумової праці, діяльність яких пов'язана з підвищеним інтелектуальним і нервовим напруженням у випадках, передбачених законодавством. До таких працівників віднесені лікарі, вчителі, викладачі середніх спеціальних і вищих навчальних закладів тощо. Наприклад, наказом Міністерства охорони здоров'я України від 25 травня 2006 р. № 319 "Про затвердження норм робочого часу для працівників закладів та установ охорони здоров'я" встановлено такі норми:

1.4.18 годин на тиждень:

- для вчителів I-XII класів шкіл, вчителів-дефектологів та логопедів закладів охорони здоров'я (крім будинків дитини).

1.5.20 годин на тиждень:

- для завідувачів логопедичних пунктів, логопедів будинків дитини.

1.6.24 години на тиждень:

- для музичних керівників, концертмейстерів, акомпаніаторів, культорганізаторів.

На практиці виникають ситуації, коли необхідно розмежовувати неповний та скорочений робочий день. Зокрема:

неповний робочий день (та його тривалість) встановлюється за згодою сторін, а скорочений (та його тривалість) - встановлений законодавством тільки для окремих категорій працівників;

неповний робочий час може встановлюватися будь-якому працівнику, тоді як скорочена тривалість робочого часу встановлюється тільки для неповнолітніх; працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці; вчителів, лікарів та інших категорій;

при неповному робочому дні праця оплачується пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку, а при скороченому робочому дні - як за повний робочий день.

Зменшення тривалості роботи напередодні святкових і вихідних днів, у нічний час. Згідно зі ст. 53 КЗпП України напередодні святкових і неробочих днів (ст. 73 КЗпП) тривалість роботи працівників, крім працівників, зазначених у ст. 51 КЗпП України, скорочується на одну годину як при п'ятиденному, так і при шестиденному робочому тижні.

Напередодні вихідних днів тривалість роботи при шестиденному робочому тижні не може перевищувати п'ять годин.

При роботі у нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачене скорочення робочого часу.

Тривалість нічної роботи зрівнюється з денною у тих випадках, коли це необхідно за умовами виробництва, зокрема в безперервно діючих виробництвах, а також на змінних роботах при шестиденному робочому тижні з одним вихідним днем.

Нічним вважається час з 10-ї години вечора до 6-ї години ранку.

Робота у нічний час розглядається у трудовому праві як виняток, вона може негативно вплинути на стан здоров'я. Тому в трудовому законодавстві встановлено обмеження її застосування, а для окремих категорій працівників - повна заборона. Забороняється залучення до роботи у нічний час:

1) вагітних жінок, а також жінок, що мають дітей віком до трьох років (ст. 176 КЗпП);

2) осіб молодше вісімнадцяти років (ст. 192 КЗпП);

3) інших категорій працівників, передбачених законодавством.

Робота жінок у нічний час не допускається, за винятком випадків, передбачених ст. 175 КЗпП України. Обмеження не поширюється на жінок, що працюють на підприємствах, де зайняті лише члени однієї родини.

Згідно зі ст. 108 КЗпП України робота у нічний час оплачується в підвищеному розмірі, встановленому Генеральною, галузевою (регіональною) угодами і колективним договором, і розмір підвищення оплати не може бути нижче 20 % тарифної ставки (окладу) за кожен годину роботи в нічний час.

Режим роботи. Ненормований робочий день

Режим робочого часу - це розподілення часу роботи в межах доби чи іншого календарного періоду. Режим робочого часу передбачає 5- або 6-денний робочий тиждень, початок і кінець робочого дня, час і тривалість обідньої перерви, число змін протягом облікового періоду.

Режим роботи конкретного підприємства, установи, організації визначається методом локального регулювання. На законодавчому рівні встановлюються лише окремі елементи режиму робочого часу. Так, Указом Президента України від 26 квітня 1995 р. № 334/95 (редакція від 27 січня 1999 р.) "Про введення на території України регіональних графіків початку робочого дня" передбачено введення рішеннями виконкомів обласних рад регіональних (місцевих) графіків початку робочого дня для однозмінних підприємств усіх форм власності.

Законодавство передбачає низку випадків, коли режим роботи підприємств регулюється місцевими органами влади. Так, до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать встановлення за погодженням із власниками зручного для населення режиму роботи розташованих на відповідній території підприємств, установ та організацій сфери обслуговування незалежно від форм власності (підп. 4 п. "в" ст. 30

Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР), встановлення зручного для населення режиму роботи підприємств комунального господарства, торгівлі та громадського харчування, побутового обслуговування, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад (підп. 9 п. "а" ст. 30 цього Закону).

Сторони трудового договору за взаємною згодою можуть встановлювати індивідуальний режим роботи за умови, що такий режим не погіршує становище працівника порівняно із законодавством та колективним договором.

Основним режимом робочого часу є п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. При п'ятиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи (зміни) визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку (ст. 142 КЗпП) або графіками змінності, які затверджує роботодавець за погодженням із профспілковим комітетом підприємства, установи, організації з додержанням установленної тривалості робочого тижня (статті 50 та 51 КЗпП). Слід зауважити, що КЗпП України не визначає тривалості щоденної роботи при п'ятиденному робочому тижні, а тільки встановлює умову щодо додержання тижневої тривалості робочого часу.

На тих підприємствах, де за характером виробництва та умовами роботи запровадження п'ятиденного робочого тижня є недоцільним, встановлюється шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем. При шестиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи не може перевищувати семи годин при тижневій нормі 40 годин, шести годин при тижневій нормі 36 годин і чотири години при тижневій нормі 24 години.

Вирішення питання про встановлення п'ятиденного або шестиденного робочого тижня віднесено до компетенції роботодавця, який при цьому повинен ухвалювати рішення спільно з виборним органом первинної профспілкової організації з урахуванням думки трудового колективу і за погодженням з місцевою (сільською, селищною, міською) радою.

Режим ненормованого робочого дня встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу. Міра праці таких працівників визначається не тільки тривалістю робочого часу, а й колом обов'язків і обсягом виконаних робіт (навантаженням). У разі необхідності ця категорія працівників виконує роботу понад нормальну тривалість робочого часу. У законодавстві не встановлена тривалість переробок, що допускаються для виконання трудових обов'язків, не обмежена і кількість випадків таких переробок понад нормальний робочий день. Усе залежить від характеру й обсягу виконуваної роботи. Разом з тим, як зазначено в Рекомендаціях щодо порядку надання працівникам з ненормованим робочим днем щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці, затверджених наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 10 жовтня 1997 р. № 7 (із змінами), такі переробки не можуть мати систематичного характеру. Обов'язки працівників з ненормованим робочим днем повинні бути зафіксовані в трудовому договорі,

посадових інструкціях, правилах внутрішнього трудового розпорядку таким чином, щоб була передбачена можливість виконувати ці обов'язки, як правило, у межах нормального робочого часу. Якщо працівнику з ненормованим робочим Днем, який має відповідну кваліфікацію, досвід, знання, доводиться систематично переробляти понад нормальний робочий день, то потрібно або порушувати питання про введення додаткових одиниць штатного розкладу" або переглянути, скоротити коло трудових обов'язків і впорядкувати режим роботи.

Ненормований робочий день на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності може застосовуватися для керівників, фахівців і робітників, а саме: для осіб, праця яких не піддається точному обліку в часі; для осіб, робочий час яких за характером роботи поділяється на частини невизначеної тривалості (сільське господарство); для осіб, які розподіляють час для роботи на свій розсуд. Цей режим робочого часу не застосовується для працівників, зайнятих на роботі з неповним робочим днем, оскільки відповідно до ст. 56 КЗпП України робота з неповним робочим днем має передбачати його чітко визначену тривалість.

Чинне законодавство не містить умови щодо затвердження в централізованому порядку переліків робіт, професій і посад працівників з ненормованим робочим днем. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади можуть затверджувати орієнтовні переліки за погодженням з відповідними галузевими профспілками. Наприклад, наказом Держкомархіву України від 20 лютого 2006 р. № 17 за погодженням з головою ЦК профспілки працівників державних установ України затверджено орієнтовний перелік посад працівників з ненормованим робочим днем у державних архівних установах України.

Слід зазначити, що конкретний перелік професій і посад, для яких може застосовуватися ненормований робочий день, визначається колективним договором і може розширюватися або звужуватися порівняно з орієнтовним.

Як компенсація за виконаний обсяг робіт, ступінь напруженості, складність і самостійність у роботі, необхідність періодичного виконання службових завдань понад встановлену тривалість робочого часу надається додаткова відпустка до семи календарних днів. Колективним договором встановлюється конкретна тривалість щорічної додаткової відпустки з кожного виду робіт, професій та посад. Додаткова відпустка надається пропорційно часу, відпрацьованому на роботі, посаді, що дають право на цю відпустку.

Працівник з ненормованим робочим днем не має права відмовитися від цієї роботи. Відмова без поважних причин працювати після закінчення нормального робочого дня для виконання своїх трудових обов'язків є порушенням трудової дисципліни, що може спричинити застосування дисциплінарного стягнення.

Відповідно до п. 25 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 1992 р. № 9 "Про практику розгляду судами трудових спорів", для працівника з ненормованим робочим днем час перебування на роботі понад

установлену загальну тривалість є робочим.

На деяких виробництвах, характер роботи яких обумовлений нерівномірним розподілом обсягів роботи, особливими умовами, відповідно до законодавства застосовується режим роботи з розподілом робочого часу на частини (роздроблений робочий день). Поділ робочого дня на частини передбачено ст. 60 КЗпП України, однак ця стаття має відсильний характер. Вона тільки передбачає адресовану правотворчому органу вказівку на те, що поділ робочого дня на частини допускається тільки на роботах з особливими умовами праці. Загальна тривалість роботи з таким режимом не повинна перевищувати встановленої тривалості робочого дня. Поділ робочого дня на частини означає можливість встановлення перерви в роботі більше двох годин. Прикладом організації робіт з роздробленим робочим часом може слугувати режим роботи акторів та інших працівників театральновидовищних закладів, робочий час яких розподіляється для репетицій і виступів, працівників сільського господарства, зайнятих у тваринництві (доїння корів), водіїв тролейбусів і трамваїв, що працюють на регулярних міських пасажирських лініях, а також водіїв автобусів на всіх лініях. Так, Положення про робочий час і час відпочинку водіїв колісних транспортних засобів, затверджене наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 7 червня 2010 р. № 340, передбачає введення для водіїв робочого дня з розподілом зміни на дві частини за умови, що тривалість цих частин не перевищує чотири години з урахуванням часу, необхідного для повернення на місце стоянки. При цьому тривалість перерви між частинами зміни повинна бути не менше двох годин без урахування часу для відпочинку і харчування (п. 2.9).

Гнучкий графік роботи - форма організації робочого часу, при якій для окремих працівників або колективів підрозділів допускається саморегулювання початку, закінчення і загальної тривалості робочого дня. При цьому потрібне повне відпрацювання сумарної кількості робочих годин протягом облікового періоду (робочого дня, робочого тижня, робочого місяця). Гнучкий графік роботи встановлюється за погодженням між власником і працівником як при прийомі на роботу, так і в процесі роботи'. В умовах гнучкого режиму тривалість робочого часу (зміни) не може перевищувати 12 годин на добу.

Запровадження такого режиму може бути ініційоване також за колективною заявою працівників підприємства або його структурного підрозділу, виборним органом первинної профспілкової організації. У цьому разі роботодавець розглядає можливість уведення гнучкого режиму й ухвалює відповідне рішення.

Режим гнучкого графіка робочого часу може бути застосовано на підприємствах у різних варіантах щодо початку та закінчення робочого дня, його тривалості, перерви на харчування та відпочинок (вільний від роботи час) залежно від виробничих (нерівномірне завантаження працівників роботою, коли основний обсяг робіт припадає на початок чи кінець робочого дня) та інших умов (робота місцевого транспорту, дитячих дошкільних

закладів, шкіл, значна віддаленість місця проживання від місця роботи тощо).

Елементами гнучкого графіка є: змінний (гнучкий) робочий час - початок і закінчення робочого дня; фіксований час - час обов'язкової присутності на роботі; перерви для відпочинку і харчування; тривалість облікового періоду. Такий режим роботи передбачає самостійне регулювання працівником його робочого часу з відхиленням від встановленого на підприємстві (в організації, установі) режиму роботи в межах двох годин щодо початку і закінчення роботи. При цьому він повинен обов'язково дотримуватися двох умов: повне відпрацювання встановленої законодавством для цієї категорії працівників сумарної тривалості робочого часу протягом облікового періоду й обов'язкове перебування такого працівника на робочому місці протягом фіксованого власником або уповноваженим ним органом часу.

Робота в умовах гнучкого режиму може бути організована за двома основними варіантами:

- при поденному обліку робочого часу працівник зобов'язаний дотримуватися встановленої правилами внутрішнього трудового розпорядку тривалості робочого дня незалежно від його початку, закінчення та тривалості перерви на обід;

- при підсумованому обліку робочого часу працівник повинен відпрацювати встановлену відповідно до законодавства кількість робочих годин в обліковому періоді, який прийнято для підсумованого обліку робочого часу (тиждень, місяць, квартал, рік тощо). У цьому разі протягом встановленого облікового періоду працівник повинен відпрацювати недопрацьовані впродовж тижня (місяця) години роботи в інший час, а у разі, коли працівником за тиждень (місяць) відпрацьовано понад нормальну тривалість робочого часу, йому має бути надано відповідний час відпочинку.

Відповідно до Методичних рекомендацій щодо встановлення гнучкого режиму робочого часу, затверджених наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 4 жовтня 2006 р. № 359, не рекомендується застосовувати гнучкий режим робочого часу на безперервно діючих виробництвах, при багатозмінній організації роботи у разі відсутності вільних робочих місць до початку чи після закінчення зміни, а також в інших випадках, обумовлених специфікою виробництва, коли виконання обов'язків працівником потребує його присутності у чітко визначені правилами внутрішнього трудового розпорядку, що діють на підприємстві, години роботи (торгівля, побутове обслуговування населення, вантажно-розвантажувальні роботи, робота транспорту та ін.), а також тоді, коли застосування такого режиму несумісне з вимогами щодо безпечних умов праці працівників.

При режимі змінної роботи працівники чергуються в змінах рівномірно. Найбільш поширеною є робота в дві зміни, на деяких підприємствах робота провадиться в три і більше зміни. Перехід з однієї зміни в іншу, як правило, повинен проводитися через кожний робочий тиждень у години, встановлені графіками змінності (ст. 58 КЗпП). Тривалість перерв у роботі між змінами,

відповідно до ст. 59 КЗпП, має бути не менше подвійної тривалості роботи в попередній зміні (включаючи час перерви на обід). Неприпустимим є призначення працівника на роботу протягом двох змін підряд. Установлені роботодавцем за погодженням з профспілковим комітетом графіки змінності є обов'язковими для сторін трудового договору.

Вахтовий метод - це особлива форма організації робіт, що ґрунтується на використанні трудових ресурсів поза місцем їх постійного проживання за умов, коли щоденне доставлення працівників до місця роботи і назад до місця постійного проживання неможлива. Вахтовий метод організовується за допомогою підсумованого обліку робочого часу, а міжвахтовий відпочинок надається працівникам у місцях їх постійного проживання. На роботу вахтовим методом можуть переводитись як підприємства в цілому, так і їх окремі підрозділи або створюватися комплексні бригади для виконання визначеного обсягу робіт. До робіт, що виконуються вахтовим методом, забороняється залучати осіб віком до 18 років, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також осіб, які мають медичні протипоказання для такої роботи. Обліковий період охоплює весь робочий час, час у дорозі та час відпочинку, який припадає на цей календарний відрізок часу. Робочий час і час відпочинку регламентуються графіком змінності, затверджуються власником за погодженням з профспілковим комітетом і доводяться до відома працівників не пізніше ніж за місяць до введення їх у дію. Тривалість вахти не може перевищувати одного місяця, а в окремих випадках з дозволу міністерства та відповідної профспілки - двох місяців. Тривалість робочого дня не повинна перевищувати 10 годин. Власник зобов'язаний забезпечити працівників соціально-побутовими умовами: проживанням, транспортом, спецодягом, щоденним гарячим харчуванням, медичним обслуговуванням.

Основні положення про вахтовий метод організації робіт затверджені постановою Державного комітету СРСР з праці і соціальних питань, Секретаріату ВЦРПС, Міністерства охорони здоров'я СРСР від 31 грудня 1987 р. № 794/33-82 (у редакції від 17 січня 1990 р.), затвердженою постановою Держкомпраці СРСР, Секретаріату ВЦРПС, Мінздраву СРСР № 27/2-71 (далі - Положення). На базі цих положень розроблені, зокрема, Тимчасове положення про вахтовий метод організації робіт на підприємствах Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, затверджене наказом Міністерства від 20 травня 1999 р. № 147, та постанова Кабінету Міністрів України від 31 березня 1999 р. № 490 "Про надбавки (польове забезпечення) до тарифних ставок і посадових окладів працівників, направлених для виконання монтажних, налагоджувальних, ремонтних і будівельних робіт, та працівників, робота яких виконується вахтовим методом, постійно проводиться в дорозі або має роз'їзний (пересувний) характер".

Облік робочого часу означає фіксацію відпрацьованого часу і з'явлення на роботу у встановлений час. Відповідно до наказу Державного комітету статистики України від 5 грудня 2008 р. № 489 "Про затвердження типових

форм первинної облікової документації зі статистики праці", однією із форм первинної облікової документації підприємств, установ, організацій є Табель обліку використання робочого часу (п. 1.5 Наказу).

Крім табельного обліку, контроль за своєчасним з'явленням працівників на роботу та її закінченням організується за допомогою контрольних годин із застосуванням табелів, жетонів марок, пропускний - за допомогою здавання працівниками і видавання їм пропусків, за допомогою контрольно-пропускних пристроїв, рапортно-відомчої системи з використанням рапортів або табельних відомостей, одержуваних від начальників цехів, відділів, ділянок, виконробів, майстрів, бригадирів.

Облік часу може бути поденним і підсумованим. При поденному обліку робочий час підраховується щодня. Така система обліку встановлюється при точно фіксованому робочому часі, який має однакову щоденну тривалість.

Згідно зі ст. 61 КЗпП України на безупинно діючих підприємствах, в установах, організаціях, а також в окремих виробництвах, цехах, ділянках, відділеннях і на деяких видах робіт, де за умовами виробництва (роботи) не може бути дотримана встановлена для даної категорії працівників щоденна або щотижнева тривалість робочого часу, допускається за узгодженням із профспілковим комітетом підприємства, установи, організації введення підсумованого обліку робочого часу для того, щоб тривалість робочого часу за обліковий період не перевищувала нормального числа робочих годин (статті 50 та 51 КЗпП України).

Як обліковий період може братися до уваги місяць, квартал, рік тощо. Для працівників поїзних бригад пасажирських потягів залізничного транспорту робочий час ураховується потурно.

Обліковий період визначається в колективному договорі підприємства й охоплює робочий час, години роботи у вихідні та святкові дні, години відпочинку. Щоденна або щотижнева тривалість робочого часу, встановлена графіком, може коливатися протягом облікового періоду, але загальна сума годин роботи за обліковий період має дорівнювати нормі робочого часу в обліковому періоді.

За підсумованим обліком робочого часу норма робочого часу за обліковий період визначається за календарем і має бути реалізована шляхом виходу на роботу за графіком змінності. Відповідно до Методичних рекомендацій щодо застосування підсумованого обліку робочого часу, затверджених наказом Мініпраці від 19 квітня 2006 р. № 138, підсумований облік робочого часу кожного працівника здійснюється за табелем виходів на роботу та затвердженим графіком роботи (змінності) за обліковий період.

При підсумованому обліку норма робочого часу за обліковий період визначається шляхом множення тривалості робочого дня, що встановлена законодавством для шестиденного робочого тижня (сім годин), на кількість робочих днів, що припадають на обліковий період, з урахуванням її скорочення напередодні святкових, неробочих та вихідних днів.

Час, відпрацьований понад норму тривалості робочого часу за обліковий період, вважається надурочним і оплачується згідно зі ст. 106 КЗпП України.

Загальна кількість надурочних годин за обліковий період визначається як різниця між фактично відпрацьованим часом і нормою робочого часу за цей період.

2 Час відпочинку: поняття та види

Під часом відпочинку розуміють визначений законом або на його підставі час, упродовж якого працівник вільний від виконання трудових обов'язків і має право використовувати його на власний розсуд. Законодавством встановлено такі види часу відпочинку: перерви впродовж робочого дня (зміни); щоденний відпочинок (між змінами перерва); вихідні дні (щотижневий відпочинок); святкові та неробочі дні; щорічні відпустки.

Відповідно до ст. 66 КЗпП, перерва для відпочинку і харчування надається тривалістю не більше 2-х год. Така перерва повинна надаватися через 4 год. після початку роботи. Правилами внутрішнього трудового розпорядку встановлюється час початку і закінчення перерви. Працівники використовують час перерви на власний розсуд. На цей час вони можуть відлучатися з місця роботи. На тих роботах, де через умови виробництва перерву встановити неможливо, працівникам повинна бути надана змога приймати їжу впродовж робочого часу. Перелік таких робіт, порядок і місце приймання їжі встановлює працедавець за погодженням з профспілковим комітетом підприємства, установи, організації. Перерви для відпочинку і харчування не входять у робочий час і не оплачуються.

Щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні) повинен становити не менш 42 год. (ст. 70 КЗпП). При п'ятиденному робочому тижні працівникам надається два вихідних на тиждень, зазвичай поспіль — у суботу і неділю. При шестиденному робочому тижні працівникам надається один вихідний. Загальний вихідний — неділя. Другий вихідний при п'ятиденному робочому тижні (якщо він не визначений законодавством) визначається графіком роботи підприємства, погодженим з профспілковим комітетом, і, зазвичай, має надаватися підряд із загальним вихідним. На підприємствах, в установах, організаціях, де роботу не може бути припинено в загальний вихідний у зв'язку з необхідністю обслуговування населення (магазини, підприємства побутового обслуговування, театри, музеї тощо), вихідні встановлюють місцеві ради (ст. 68 КЗпП). Відповідно до ст. 69 КЗпП, на підприємствах, зупинення роботи яких неможливе з виробничо-технічних причин або у зв'язку з необхідністю безперервного обслуговування населення, а також на вантажно-розвантажувальних роботах, пов'язаних із роботою транспорту, вихідні надаються в різні дні тижня — по чергово кожній групі працівників, згідно з графіком змінності, що затверджує власник або уповноважений ним орган за погодженням із профспілковим комітетом.

Відповідно до ст. 71 КЗпП, робота у вихідні заборонена. Залучення окремих працівників до роботи у ці дні допускається з дозволу профспілкового комітету в таких виняткових випадках:

— для відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії

та негайного усунення їх наслідків;

— для відвернення нещасних випадків, загибелі або псування державного чи громадського майна;

— для виконання невідкладних, наперед не передбачених робіт, від негайного виконання яких залежить у подальшому нормальна робота підприємства, установи, організації загалом або їх окремих підрозділів;

— для "виконання" невідкладних вантажно-розвантажувальних робіт з метою запобігання або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення.

У таких ситуаціях до роботи у вихідний працівників залучають за письмовим наказом (розпорядженням) власника або уповноваженого ним органу.

Святкові та неробочі дні.

Законодавством України про працю передбачені такі святкові дні:

1 січня — Новий рік;

7 січня — Різдво Христове;

8 березня — Міжнародний жіночий день;

1 і 2 травня — День міжнародної солідарності трудящих;

9 травня — День Перемоги;

28 червня — День Конституції України;

24 серпня — День незалежності України.

14 жовтня — День захисників України.

Робота також не проводиться і в дні великих релігійних свят. Такі дні, згідно зі ст. 73 КЗпП, називаються "неробочими", чим наголошується на їх недержавному характері. Проте держава, шануючи релігійні традиції більшості населення, закріпила це положення у законі:

7 січня — Різдво Христове; один день (неділя) — Пасха (Великдень); один день (неділя) — Трійця.

За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, особам, які сповідують відповідні релігії, надається до трьох днів відпочинку впродовж року для святкування їхніх великих свят із відпрацюванням за ці дні.

Робота у святкові й неробочі дні допускається у виняткових випадках, аналогічно як і у вихідні дні та на тих же умовах. Робота у ці дні компенсується або подвійною оплатою, або наданням іншого дня відпочинку.

3 Право на відпустку

Ще одним видом часу відпочинку є щорічні відпустки.

Відпустка — час відпочинку, який обчислюється в календарних днях і надається працівникам зі збереженням місця роботи і заробітної платні за відпрацьований робочий рік. Закон України "Про відпустки" передбачає такі її види:

1. Щорічні відпустки:

— основна;

- додаткова за роботу зі шкідливими та важкими умовами праці;
 - додаткова за особливий характер праці;
 - інші додаткові, передбачені законодавством.
2. Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням.
 3. Творча відпустка.
 4. Соціальні відпустки:
 - у зв'язку з вагітністю та пологами;
 - для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
 - додаткова для працівників, які мають дітей.
 5. Відпустки без збереження заробітної платні.

Законодавство, колективний договір, угода та трудовий договір можуть установлювати інші види відпусток.

Щорічна основна відпустка надається працівникам для відновлення працездатності тривалістю не менше як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, що відлічується від дня укладання трудового договору. Святкові та неробочі дні (ст. 73 КЗпП) не враховуються при визначенні тривалості відпусток.

Окремі категорії працівників, названі в ст. 6 Закону "Про відпустки", отримують щорічну основну відпустку більшої тривалості.

Тривалість додаткових відпусток визначається колективним договором, але не може перевищувати:

— для додаткових відпусток за роботу зі шкідливими та важкими умовами праці — 36 календарних днів;

— для додаткових відпусток за роботу з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або в особливих природних географічних і геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров'я — 35 календарних днів;

— працівникам з ненормованим робочим днем — 7 календарних днів.

Щорічні відпустки за перший рік надаються, зазвичай, через 6 місяців безперервної роботи на підприємстві, а за наступні роки — згідно з графіком відпусток, який затверджується працедавцем за погодженням з виборним профспілковим органом.

Лекція 6

Тема: Індивідуальні й колективні трудові спори

Мета: розкрити особливості вирішення трудових спорів в трудових колективах та індивідуальних трудових спорів, показати, яким чином захищаються права молодих спеціалістів, розвивати прагнення вирішувати спірні питання законним чином.

План

- 1 Індивідуальні трудові спори.
- 2 Колективні трудові спори.

1 Індивідуальні трудові спори

Індивідуальні трудові спори - непорозуміння між працівником і власником (уповноваженим ним органом), що виникли в трудових правовідносинах. Чинне трудове законодавство передбачає два органи, які мають право розглядати трудові спори. Це комісії з трудових спорів (КТС) і районні (міські) суди. КТС обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з числом працюючих не менш як 15 осіб. Порядок обрання, чисельність, склад і строк повноважень комісії визначаються загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації. Кількість робітників у складі комісії з трудових спорів підприємства не може бути меншою від половини її складу.

Чинним трудовим законодавством встановлено перелік спорів, що можуть розглядатися в КТС і що розглядаються в судах. Наприклад, відповідно до ст. 224 Кодексу законів про працю України КТС є обов'язковим первинним органом із розгляду трудових спорів, за винятком спорів, що безпосередньо розглядаються в судах, або спорів деякої категорії працівників.

Відповідно до КЗпП України в районних (міських) судах розглядаються трудові спори за заявами:

1) працівника чи власника або уповноваженого ним органу, коли вони незгодні з рішенням КТС;

2) прокурора, якщо він вважає, що рішення КТС суперечить чинному законодавству;

3) працівника підприємства, установи, організації, де комісії з трудових спорів не обираються;

4) працівника про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору, зміну дати й формулювання причини звільнення, оплати за час вимушеного прогулу або виконання роботи з меншою оплатою;

5) керівника, головного бухгалтера підприємства, установи, організації (філіялу, представництва, відділу та іншого відокремленого підрозділу), їхніх заступників, а також службових осіб митних органів, державних податкових адміністрацій, яким присвоєно персональні звання, і службових осіб державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами; керівних працівників, які обираються, затверджуються або призначаються на посади державними органами, органами місцевого та регіонального самоврядування, а також громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян, з питань звільнення, зміни дати і формулювання причини звільнення, переведення на іншу роботу, оплати за час вимушеного прогулу і накладення дисциплінарних стягнень;

6) власника (уповноваженого ним органу) про відшкодування працівниками матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації;

7) працівників у питанні застосування законодавства про працю, яке відповідно до чинного законодавства попередньо було вирішено власником

або уповноваженим ним органом і профспілковим органом підприємства, установи, організації (підрозділу) в межах наданих їм прав;

8) працівників, запрошених на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації;

9) молодих спеціалістів, які закінчили вищий навчальний заклад і в установленому порядку направлені на роботу на дане підприємство, в установу, організацію;

10) вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, а одиноких матерів - за наявності дитини віком до 14 років;

11) виборних працівників після закінчення строку повноважень;

12) працівників, яким надано право поворотного прийняття на роботу;

13) інших осіб, з якими власник або уповноважений ним орган відповідно до чинного законодавства зобов'язаний укласти трудовий договір.

Щоправда, за Конституцією України будь-який працівник може звертатися до суду для вирішення трудового спору без урахування наведеного вище порядку, тобто звернення до КТС за вирішенням трудового спору не є обов'язковою умовою для подальшого звернення до суду.

Працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до районного (міського) суду в тримісячний строк од дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а в справах про звільнення - в місячний строк од дня вручення копії наказу про звільнення або від дня видачі трудової книжки. Для звернення власника або уповноваженого ним органу до суду в питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк в один рік од дня виявлення заподіяної працівником шкоди.

2 Колективні трудові спори

Колективні спори, на відміну від індивідуальних, - це спори між найманими працівниками, трудовим колективом (профспілкою) і власником чи уповноваженим ним органом із питань: встановлення нових або змін чинних соціально-економічних умов праці і виробничого побуту; укладення або зміни колективного договору; виконання колективного договору або його окремих положень; невиконання вимог законодавства про працю.

Колективні спори вирішуються веденням переговорів із використанням спеціальних процедур і засобів. Якщо сторони спору не дійшли згоди в переговорах, вони формують спеціальну комісію для вироблення практичних рекомендацій по суті спору і проводять консультації. Така комісія має назву примирювальної і являє собою орган, який призначено для напрацювання рішення, котре може задовольнити сторони спору. Залежно від рівня спору (виробничий, територіальний, національний) комісія розглядає спір протягом, відповідно, п'яти, десяти і п'ятнадцяти днів. За погодженням сторін ці строки можуть збільшуватися.

У разі неприйняття комісією рішення по спору, яке задовольняє сторони конфлікту, створюється трудовий арбітраж - орган, який складається із

залучених сторонами спеціалістів, експертів, інших осіб. Трудовий арбітраж приймає рішення протягом 10 днів з дня його утворення (за рішенням більшості членів трудового арбітражу цей строк може бути продовжено до 20 днів).

При вирішенні колективних трудових спорів жодна із сторін не може ухилитися від участі в процедурі примирення. Сторони конфлікту, примирювальна комісія, трудовий арбітраж зобов'язані використати для врегулювання колективного спору всі можливості, не заборонені законодавством. Для вирішення колективного спору, отримання підтримки своїх вимог трудовий колектив має право організувати і проводити страйк, збори, мітинги, пікетування, демонстрації у порядку і формах, передбачених чинним законодавством. Страйк застосовується як крайній захід вирішення конфлікту, коли всі інші можливості вже використано. Страйк проявляється у тимчасовому колективному добровільному припиненні роботи працівниками (наприклад, не вихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) з метою вирішення колективного трудового спору. А втім, деякі категорії працівників не мають права на такі заходи (приміром, працівники органів прокуратури, суду, державної влади, правоохоронних органів).

Лекція 7

Тема: Кримінальна відповідальність та її підстави

Мета: розкрити поняття та види кримінальної відповідальності та покарання; виховувати у студентів розуміння того, що злочину без покарання не буває, розвивати вміння критично мислити.

План

- 1 Кримінальна відповідальність: поняття та види
- 2 Покарання, його цілі і види

1 Кримінальна відповідальність: поняття та види

Кримінальна відповідальність - вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законі, накладається судом на осіб, які винні у вчиненні злочину, та мають нести зобов'язання особистого, майнового чи організаційного характеру.

Звідси, по-перше, кримінальна відповідальність - це вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законі. Отже, тільки Кримінальний кодекс України встановлює кримінальні покарання, дає вичерпний перелік покарання, передбачає підстави, порядок, межі їх призначення.

По-друге, кримінальна відповідальність застосовується лише судом і лише до особи, винної у вчиненні злочину.

По-третє, кримінальна відповідальність - це обов'язки злочинця особистого (позбавлення волі), майнового (конфіскація майна) чи організаційного (позбавлення права мати певну посаду) характеру.

У ст. 3 КК України передбачено підстави кримінальної відповідальності, в ній зазначено, що кримінальна відповідальність і покарання несе тільки особа, винна у вчиненні злочину, тобто особа, яка умисно чи необережно вчинила діяння, яке передбачено кримінальним законом як суспільне небезпечне. Сукупність ознак, які визначають діяння як злочин, має назву "склад злочину". Тому часто стверджують, що єдиною підставою кримінальної відповідальності є наявність складу злочину. Сукупність ознак, які визначають діяння як злочин, має назву "склад злочину".

Об'єкт злочину відображає те, на що завжди посягає злочин, чому або кому він заподіює певної шкоди. Об'єкт злочину визначається тими суспільними відносинами, що охороняються кримінальним законом. Від об'єкта злочину варто відрізнити предмет злочину. Об'єкт — це завжди суспільні відносини; він завжди є необхідним елементом будь-якого складу злочину. Предмет злочину — це конкретна річ (фізичне утворення) матеріального світу, на яку спрямовано злочин; факультативний (додатковий) елемент складу злочину, який є далеко не в усіх злочинах. Злочини, що мають свій предмет, називаються предметними злочинами. Наприклад, при крадіжці об'єктом злочину є відносини власності, а предметом — майно, річ. Предмет злочину має велике значення для кваліфікації злочину. Якщо предмет зазначений у диспозиції статті Особливої частини КК або прямо впливає з неї, то він повинен бути обов'язково встановлений і його відсутність виключає наявність складу даного злочину.

Об'єктивна сторона злочину — це злочинне діяння (дія або бездіяльність), у результаті якого настають певні суспільно небезпечні наслідки або існує загроза їх настання.

До основних ознак об'єктивної сторони належать: 1) діяння (дія або бездіяльність); 2) наслідки злочину; 3) причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечним наслідком. Перелічені ознаки є основними, обов'язковими ознаками об'єктивної сторони злочину.

Поряд з ними виокремлюють і так звані факультативні (необов'язкові) ознаки об'єктивної сторони. До них належать: спосіб, час, засоби, місце вчинення злочину. Ці ознаки характеризують об'єктивну сторону не всіх, а лише окремих злочинів.

Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила злочин у віці, з якого відповідно до кримінального закону може наставати кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18 КК). Таким чином, суб'єктом злочину може бути тільки людина, що вчинила суспільно небезпечні діяння. Проте не кожна особа, що вчинила таке діяння, може нести кримінальну відповідальність. Суб'єкт злочину — це фізична особа, що в момент вчинення злочину усвідомлювала характер своїх дій і могла ними керувати, тобто осудна, а також досягла віку кримінальної відповідальності.

Чинне кримінальне законодавство виходить із змішаної форми поняття неосудності. У ч. 2 ст. 19 Кримінального кодексу прямо говориться, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними (юридична ознака) внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (медична ознака). До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

Кримінальний закон виокремлює дві вікові категорії кримінальної відповідальності: а) загальну; б) знижену (ст. 22 КК).

Загальний вік кримінальної відповідальності — з 16 років (ч. 1 ст. 22 КК).

Знижений вік кримінальної відповідальності встановлено із 14 років за злочини, вичерпний перелік яких наведено в ч. 2 ст. 22 КК. До них належать: умисне вбивство (ст. ст. 115—117 КК), зґвалтування (ст. 152 КК), крадіжка (ст. ст. 185, ч. 1 ст. 262, 308 КК), грабіж (ст. ст. 186, 262, 308 КК), розбій (ст. ст. 187, ч. 3 ст. 262, 308 КК), вимагання (ст. ст. 189, 262, 308 КК), хуліганство (ст. 296 КК) та інші злочини, що представляють небезпеку. Цей перелік не підлягає розширеному тлумаченню.

Знижений вік кримінальної відповідальності визначається трьома критеріями: 1) можливістю усвідомлювати вже в 14 років суспільну небезпеку і протиправність діянь, зазначених у ч. 2 ст. 22 КК; 2) поширеністю багатьох з цих злочинів саме серед підлітків; 3) великою суспільною небезпекою (тяжкістю) цих злочинів.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується конкретною формою вини (умислом або необережністю), мотивом і метою. При цьому вина є обов'язковою, необхідною ознакою суб'єктивної сторони будь-якого злочину, а мотив і мета — факультативними, тобто необов'язковими і вимагають свого встановлення тільки там, де про це прямо сказано в законі (диспозиції статті КК) або якщо вони однозначно впливають із змісту складу злочину.

Виною є психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння або бездіяльності, його наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК). Звідси можна дійти висновку, що вина характеризується такими ознаками: а) змістом вини; б) сутністю вини; в) формою вини; г) ступенем вини.

Зміст вини — це відображення у психіці (свідомості) особи об'єктивних ознак вчиненого діяння. Немає злочинів, однакових за змістом вини. Сутність вини визначає соціальну природу вини, що складається з негативного ставлення особи до тих цінностей, благ, що охороняються нормами кримінального права. Форма вини — умисел або необережність. Кожна з цих форм містить ознаки, що характеризують свідомість особи та її волю. Тому перші з цих ознак називаються інтелектуальними, а другі —

вольовими. Різноманітне співвідношення інтелектуальних і вольових ознак психічної діяльності особи, що вчинила злочин, дає можливість конструювати різноманітні форми провини та їх види.

Злочин визнається вчиненим умисно, якщо особа, що вчинила цей злочин, усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала суспільно небезпечні наслідки, бажала або свідомо допускала настання цих наслідків. З цього формулювання очевидно, що закон передбачає два види умислу: 1) прямий; 2) непрямий (евентуальний). Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання (ч. 2 ст. 24 КК). Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо допускала їх настання (ч. 3 ст. 24 КК).

Злочин визнається вчиненим з необережності, якщо особа, що його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення або, хоча і не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але була повинна і могла їх передбачити. Необережність поділяється на: 1) злочинну самовпевненість; 2) злочинну недбалість. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення (ч. 2 ст. 25 КК). Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити (ч. 3 ст. 25 КК).

Ступінь провини — це категорія кількісна. Вона визначає тяжкість вчиненого злочинного діяння.

Підсумовуючи сказане, зазначимо:

підставою кримінальної відповідальності є склад злочину;

склад злочину завжди конкретний, немає складу злочину взагалі (є склад крадіжки, грабежу і т. д.);

склад злочину завжди знаходить свій вираз у кваліфікації злочину. Встановлюється нібито низка між діянням і тим складом, ознаки якого описані в кримінальному законі. Причому правильна кваліфікація — це не тільки правова, але й моральна оцінка діяння, найважливіша умова дотримання законності;

елементами складу злочину є: а) об'єкт злочину; б) об'єктивна сторона злочину; в) суб'єкт злочину; г) суб'єктивна сторона злочину;

відсутність у діянні хоча б одного з названих елементів складу злочину виключає кримінальну відповідальність;

Слід зазначити, що закон вказує і на ряд інших конкретних обставин, що *виключають злочинність діяння*, а значить і кримінальну відповідальність. Йдеться про ті випадки, коли особою вчиняється вчинок, що зовнішньо

нагадує собою злочинне діяння. Наприклад, громадянин, захищаючи своє життя, вбиває злочинця, що напав на нього; працівник міліції, затримуючи злочинця, застосовує до нього певне насильство і т. д. Проте закон не визнає їх злочинами, і більше того, вважає суспільно корисними або, принаймні, прийнятними діями. До таких належать:

Необхідна оборона (ст. 36 КК);

Затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38 КК);

Крайня необхідність (ст. 39 КК);

Фізичний або психічний примус (ст. 40 КК);

Виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК);

Діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК);

Виконання спеціального завдання з попередження або розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації (ст. 43 КК).

2 Покарання, його цілі і види

Покарання повинно застосовуватися лише тоді, коли вичерпані всі інші заходи впливу. Адже ще ніхто не довів, що таке покарання: добро чи зло?! Мабуть одне й друге одночасно. Усе залежить від того, в якому плані його розглядати та в яке співвідношення ставити його з іншими соціальними цінностями.

Що собою являє покарання та які його ознаки? У ч. 1 ст. 50 Кримінального кодексу України говориться: «Покарання є примусовим заходом, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, яка визнана винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого».

Таким чином, основними ознаками покарання є те, що:

покарання — це насамперед захід державного примусу;

покарання — це міра, що призначається лише за злочин;

покарання застосовується лише за вироком суду (ст. 2 КК);

покарання — це кара за злочин, який учинила особа.

У ч. 2 ст. 50 КК прямо зазначено, що покарання є не тільки карою. Отже, воно є і кара. Це головна сутнісна ознака покарання, якої не мають жодні інші заходи державного примусу;

у покаранні виражена негативна оцінка як злочину, так і особи, що його вчинила. Покарання констатує негативну оцінку з боку держави як злочинного діяння, так і самого засудженого.

У застосуванні покарання завжди треба виходити з двох основних напрямів у кримінальній політиці: застосування суворох заходів покарання до осіб, що вчинили тяжкі злочини і рецидивістів; застосування більш м'яких покарань, тобто покарань, не пов'язаних з ізоляцією особи від суспільства, або навіть умовних покарань, а іноді і звільнення від покарання осіб, які вчинили злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки, тобто менш тяжкі, або вперше. Зміст цих двох основних напрямів і повинен визначати каральну політику наших судових органів. За способом (порядком)

їх призначення покарання поділяються на три групи, що прямо передбачено ст. 52 КК: основні; додаткові; так звані змішані.

Основні покарання — це ті покарання, що призначаються як головні, самостійні покарання і не можуть бути призначені як додаткові до інших видів покарань. Згідно з чинним законодавством до них належать: суспільні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; арешт; обмеження свободи; направлення в дисциплінарний батальйон військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі.

Додаткові покарання — це такі покарання, що не можуть призначатися самостійно, а тільки як доповнення до основних. До додаткових покарань належать: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; конфіскація майна.

Покарання, що можуть фігурувати і як основні, і як додаткові до основних, називаються змішаними. До їх числа належать: штраф; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 3 ст. 52 КК).

Розглянемо детальніше перелічені види покарань:

Штраф — це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, встановлених Особливою частиною КК (ст. 53). Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину і з урахуванням майнового стану винного в межах від 30 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини КК не передбачено вищий розмір штрафу. Штраф як додаткове покарання може бути призначений лише тоді, якщо він спеціально передбачений у санкції статті Особливої частини КК.

У разі неможливості сплатити штраф, суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у вигляді суспільних робіт з розрахунку 10 годин суспільних робіт за один встановлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або виправними роботами з розрахунку один місяць виправних робіт за чотири встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше ніж два роки.

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу може бути застосоване за вироком суду щодо осіб, засуджених за тяжкий або особливо тяжкий злочин (ст. 54 КК).

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене як основне покарання на строк від одного до трьох років. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання може бути призначено й у випадках, якщо воно не передбачено в санкції статті Особливої частини КК за умови, що з урахуванням характеру посадового злочину, зв'язку із заняттям певною діяльністю, особистості засудженого та інших обставин справи суд знайде неможливим збереження за ним права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК).

Суспільні роботи виконуються засудженим у вільний від роботи або навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, від яких визначають органи місцевого самоврядування (ст. 56 КК). Такі роботи встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більше чотирьох годин на день.

Суспільні роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, що досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

Виправні роботи (ст. 57 КК). Покарання у вигляді виправних робіт встановлюється на строк від шести місяців до двох років і відбувається за місцем роботи засудженого. З суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться утримання в прибуток держави в розмірі, установленому вироком суду, у межах від 10 до 20 відсотків.

Виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок і жінок, що перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацевдатних, осіб, що не досягли шістнадцятирічного віку, і до тих, хто досяг пенсійного віку, а також до військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 КК). Покарання у вигляді службового обмеження застосовується до засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених КК, а також у випадках, якщо суд, з огляду на обставини справи й особистість засудженого, знайде можливим замість обмеження свободи або позбавлення волі на строк не більше ніж два роки призначити службове обмеження на той же строк.

З суми грошового утримання засудженого до службового обмеження провадиться утримання в прибуток держави в розмірі, встановленому вироком суду, у межах від 10 до 20 відсотків. Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений у посаді, військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання.

Конфіскація майна (ст. 59 КК). Покарання у вигляді конфіскації майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, що є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити конфісковані предмети.

Конфіскація майна встановлюється за тяжкі й особливо тяжкі корисливі злочини і може бути призначена тільки у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК.

Арешт (ст. 60 КК). Покарання у вигляді арешту полягає в утриманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті.

Арешт не застосовується до осіб у віці до шістнадцяти років, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до семи років.

Обмеження волі (ст. 61 КК). Покарання у вигляді обмеження волі полягає в утриманні особи в кримінально-виправних закладах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від одного до п'яти років.

Обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, до військовослужбовців строкової служби та інвалідів першої і другої груп.

Утримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 КК). Покарання у вигляді утримання в дисциплінарному батальйоні призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених КК, а також коли суд, з огляду на обставини справи й особистість засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше ніж два роки на направлення в дисциплінарний батальйон на той же строк.

Утримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців замість позбавлення волі не може застосовуватися до осіб, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі.

Позбавлення волі на певний строк (ст. 63 КК). Покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк полягає в ізоляції засудженого і поміщенні його на певний строк у кримінально-виконавчий заклад. Позбавлення волі встановлюється на строк від одного до п'ятнадцяти років.

Довічне позбавлення волі (ст. 64 КК). Встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується тільки у випадках, спеціально передбачених КК, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк.

Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, які скоїли злочин у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, які були у стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку.